Калуська міська рада
Управління культури, національностей
та релігій Калуської міської ради
КЗ «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради»
Краєзнавчий музей Калущини

КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових статей,
присвячений 580-й річниці
першої письмової згадки про Калуш

Івано-Франківськ
ФОЛІАНТ
2017

УДК 94(477.86):908
ББК 63.3 (Укр.)
К 90

Відповідальний науковий редактор: Іван Тимів.

Літературна редакція: Галина Довжанська, викладач української філології (Калуська гімназія імені Дмитра Бахматюка).

Коректор: Мар'яна Думенко.

Редакційна колегія:

Петро Сіреджук, доктор історичних наук, професор (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) – головний редактор;

Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) – заступник головного редактора;

Оксана Когут, доктор філологічних наук, професор (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу);

Андрій Франко, кандидат історичних наук (науковий співробітник НАН України);

Ігор Ільницький, кандидат історичних наук (ДВНЗ «Калуський політехнічний коледж»);

Надія Руско, кандидат філософських наук, доцент (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу);

Оксана Тебешевська, заслужений учитель України, член Національної спілки письменників України;

Артур Єфремов, директор (Музейно-виставковий центр м. Калуша);

Іван Тимів, старший науковий співробітник (Краєзнавчий музей Калущини);

Богдан Яневич, старший науковий співробітник (Меморіальний музей «Калуська в'язниця»);

Думенко Мар'яна, головний спеціаліст загального відділу виконавчого комітету Калуської міської ради.

Рецензенти: **Микола Литвин, доктор історичних наук, професор;**
Ігор Райківський, доктор історичних наук, професор;
Андрій Франко, кандидат історичних наук.

В оформленні обкладинки книги використано графічну реконструкцію Калуського замку художника Мирослава Гаталевича

К-90 **Калуські історичні студії. Збірник наукових статей, присвячений 580-й річниці першої письмової згадки про Калуш / відп. ред. і упоряд. І. Тимів. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. – 160 с.**

Книга видається за фінансової підтримки Калуської міської ради

Рекомендовано до друку Редакційною колегією видання та Науково-методичного радою Краєзнавчого музею Калущини

Проблематка збірки: давня і сучасна історія Калущини, відомі і призабуті постаті, духовне життя і культура краю. Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, краєзнавців, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим Прикарпаття.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних та посилань. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій. При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове.

ISBN 978-617-7496-08-2

© Краєзнавчий музей Калущини, 2017
© Видавництво «Фоліант», 2017

ЗМІСТ

ПЕРША НАУКОВА СТУДІЯ ПРО КАЛУШ ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ……..… 5

НАУКОВІ СТУДІЇ

ДАВНЯ ТА НОВА ІСТОРІЯ КАЛУЩИНИ

СІРЕДЖУК П. С. З МИНУЛОГО КАЛУСЬКОГО ЗАМКУ……..……..…9

ТИМІВ І. М. ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА КАЛУЩИНІ У XVIII СТ. ...……....18

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЮ

ІЛЬНИЦЬКИЙ І. В. КАЛУЩИНА НА КРУТОЗЛАМАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР. ……..……. 27

ПОСТАТІ

ФРАНКО А. Д., ФРАНКО О. О. ІВАН ҐОНТА (ГАМАЛІЯ) – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ З ФРАНКОВОГО РОДУ …….….. 51

КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ КАЛУЩИНИ

РУСКО Н. М. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ КАЛУЩИНИ: АНАЛІЗ МИНУЛОГО ТА СУЧАСНИЙ СТАН……...… 65

АНДРІЇВ Е. П. СУЧАСНЕ РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ГРОМАДИ КАЛУША……...… 71

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК КРАЮ

ТИМІВ І. М. ДЗВОНИ КАЛУСЬКИХ ЛИВАРНИКІВ НА ПРИКАРПАТТІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ……. 89

МАЛЯРЧУК О. М. ХІМІЧНА ІНДУСТРІЯ КАЛУША: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ……...…… 116

ДОДАТКИ

Додаток 1. Перша письмова згадка про Калуш…….…… 138

Додаток 2. Українські державні діячі, січові стрільці
та вояки УГА вихідці із Калуша …….… 143

Додаток 3. Околиці Калуша 1914–1918 рр. ...…….……...……... 149

Додаток 4. Записки Олени Кисілевської про перебування в Калуші … 153

Додаток 5. Освітяни – вихідці з Калуша. З родинного архіву
калушан Оксани Когут і Олега Малярчука …….…….…… 155

Під валами бились вої,
Боронились від біди,
Щоби, Калуше, з тобою
Мир і лад були завжди
Людмила Брокс

ПЕРША НАУКОВА СТУДІЯ ПРО КАЛУШ ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Літочислення Калуша починається з XV ст. Про це свідчать рукописні записи в книгах Галицького ґродського і земського судів. Звісно, що поява того чи іншого населеного пункту, зазвичай, суттєво віддалена в часі від першої згадки про нього в джерелах. Тому цілком доречним є припущення, що поселення на місці нинішнього Калуша могло існувати ще в долітописні часи.

На появу першопоселенців на території нинішнього міста та його околиць вказують археологічні знахідки, зокрема знаряддя праці (кам'яні сокири) в урочищі Струкова гора, де знайдено меч та гарно вигладжену керамічну сокиру, яку передано тоді до музею Краківської академії красних мистецтв. Цікавими є також поховання часів Комарівської культури (XV– XII ст. до н. е), виявлене в урочищі Залісся в Підгірках, де знайдено кам'яні сокирки.

Перша письмова згадка про Калуш виялена серед матеріалів Галицького земського суду датується 27 травня 1437 року. Мова йшла про «суд у найближчиий вівторок після Трійці з участю королівського чоловіка Драгуша із Калуша, який подав позов проти Митька із Куроша».

Результати пошуків науковців і краєзнавців сьогодні дають змогу говорити про більш раннє датування початку писемної історії нашого міста. Зокрема, у теперішній публікації про Калуський замок, поміщеній у цьому збірнику, мовиться про, те що Калуш відомий із 1400 року, а краєзнавець Олексій Оніщук виявив посилання на галицькі ґродські акти, в якому є згадка про Калуш за 12 вересня 1408 року. Наведені відомості ще уточнюються й документуються, а тому актуальною залишається дата 27 травня 1437 р.

Посідачем Калуша в 1438 році був шляхтич на ім'я Мартин. У 1440 році є згадка, що король Владислав III Варненчик (1434–1444 рр.) підтвердив передачу польським родовим шляхтичем Пйотром Одровонжем села Калуш, котре з 1 травня 1447 р. перейшло у володіння Миколая Парави з Любліна. Однак, 6 вересня 1450 р. М. Парава разом із П. Одровонжем загинув у бою з татарами під Красним полем. Калуш разом з іншими володіннями перейшов до Станіслава з Ходча.

У 1447 році в документах поселення згадується разом із місцевою солеварнею (Calusza cum Szupa) і броварнею.

5 квітня 1464 року польський король Казимир IV Ягайллончик (1447–1492 рр.) надає фундацію на спорудження латинського парафіяльного католицького костелу та право пробоща на використання вивару солі.

Отже, назва Калуш все частіше зустрічається в письмових джерелах від середини XV ст., а її значення тяжіє до одного із найпоширеніших промислів – солеваріння.

До 1549 року Калуш залишався селом, яке входило до складу Галицького староства. В цьому році польський король Сигизмунд II Август (1548–1572 рр.) уповноважує Белзького воєводу, коронного гетьмана й Галицького старосту Миколу Сенявського заснувати місто Калуш з відповідною юрисдикцією на самоврядування. З отриманням Магдебурзького права місто прибрало й власний герб, де на червоному полі, оточеному лаврами й увінчаному короною, зображені пірамідки солі і літера «К». У місті був створений міський магістрат (міська рада). Його очолював бургомістр. Магістрат керував фінансами, міською вартою, господарством.

У міській ратуші працювала канцелярія, де писар робив записи до міських війтівських, лавничих, радецьких та інших книг, виготовляв копії документів тощо.

Новоприбулих поселенців король звільняв від податку на 10 років. Калуш був королівським містом, але знаходився у тимчасовому володінні родини Сенявських. У другій половині XVI ст. тут будують дерев'яну ратушу та ринкову площу, а згодом і замок.

Про ці та багато інших подій можна довідатися на сторінках першого наукового збірника «Калуські історичні студії», який присвячений 580-й річниці з часу першої письмової згадки про Калуш.

Авторами цієї збірки є вітчизняні науковці, які підготували розвідки про маловідомі сторінки історії нашого міста.

Новизною фактографічного матеріалу вирізняється стаття історика Петра Сіреджука, який працює в архівах Варшави, Вроцлава, Кракова та інших міст Польщі й готує окреме дослідження про найдавніші відомості з історії міст і сіл Прикарпаття, в тому числі й про Калуш. У нинішній розвідці автор уперше подає маловідомі й невідомі джерельні відомості з історії Калуського замку XVI–XVIII ст.

У статтях Івана Тиміва розглянуто нові джерельні матеріали про чисельність єврейського населення на Калущині у XVIII сторіччі та дзвоноливарну продукцію відомих калуських ливарників Антонія Серафина й родини Фельчинських.

Стаття історика Ігоря Ільницького віддзеркалює події Великої війни 1914–1918 рр. на Калущині, головну увагу автор акцентує на подіях у самому Калуші, аналізує політику російської військової адміністрації в краї, вказує на руйнівні наслідки кривавої бійні для міста та його мешканців.

Життєвий і бойовий шлях відомого повстанського командира Івана Гонти (Гамалії), яскраво відображено в студії львівських учених Оксани та Андрія Франків, котрі додали чимало нових штрихів до портрета повстанця.

Цікаві матеріали про життя греко-католицьких громад Калуша й Калущини в минулому й тепер подали дослідники Надія Руско та Емілія Андріїв, студії яких позначені дослідженням ролі церкви в духовному вдосконаленні вірних парафії Калуша й Калушини, розширили інформаційний діапазон про минуле храмів.

Студія історика Олега Малярчука – це розгорнута розповідь ученого про основні етапи становлення хімічної індустрії у Калуші, досягнення й невдачі на шляху становлення промисловості «соляного міста». Автором залучено широке коло маловідомих архівних документів, узагальнено творчий доробок попередників.

У додатках подано документ про першу письмову згадку (оригінал і переклад), цікаві біографічні відомості про історичних діячів – вихідців із Калуша й Калущини, документи й нововиявлені фотоматеріали, що певною мірою доповнюють зміст основних статей збірки.

Сьогодні актуальною є підготовка видання збірника документів і матеріалів з історії давнього й сучасного Калуша, яка потребує злагодженої праці постійного колективу авторів і редакційної колегії.

На завершеня хочеться побажати науковцям творчого натхнення до пошукової й дослідницької праці й нових звершень у вивченні урбаністики Калуша, а мерії – підтримати наступні книжкові видання з історії нашого міста.

ІВАН ТИМІВ, старший науковий співробітник
Краєзнавчого музею Калущини, історик,
член Національної спілки краєзнавців України

ДАВНЯ ТА НОВА ІСТОРІЯ КАЛУЩИНИ

УДК 94 (477. 86)

ПЕТРО СІРЕДЖУК, доктор історичних наук,
професор Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

З МИНУЛОГО КАЛУСЬКОГО ЗАМКУ

Анотація. *У статті вперше в українській історіографії систематизовано відомості джерел з минулого Калуського замку, початки якого сягають XVI ст. У хронологічній послідовності розкрито події, які пов'язані з історією твердині, згадано перших власників замку, перелічено повинності містян та жителів навколишніх сіл на користь міського замку, зазначено, що у замку знаходилася резиденція калуського старости, окреслено загальний вигляд замкових укріплень, їх внутрішню забудову та занепад.*

Ключові слова: *джерела, привілей, люстрація, замок, фортифікація, резиденція, забудова, повинності.*

Урбаністика нинішнього Калуша вкрай мало досліджена, а тому має багато прогалин. Одна з них – доля калуського замку.

Відомості про калуський замок першими подали М. Балінський і Т. Ліпінський у 1848 р. [15, с. 724]. Пізніше згадка про замок у Калуші є в нарисі «Калуш» Л. Дідушицького [16, с. 722, 723].

У міжвоєнний час дослідженням минулого калуського замку ніхто не переймався. Щоправда, повідомлення, що Калуш мав свій замок за І Речі Посполитої, знаходимо за 1932 р. у туристичному періодичному виданні «Туристичні відомості» [18, с. 30].

За радянської доби цієї проблеми ніхто не торкався, бо тоді питання кастеології у вітчизняній науці не були актульними. Документальну звістку про Калуський замок опублікували польські археографи Е. Арламовський та В. Капут у 1976 р. у виданій люстрації

Руського воєводства 1660 р. подали побіжний опис вигляду тодішнього калуського замку [17, с. 46, 47].

У наш час цієї проблеми торкалися Володимир Грабовецький [1, с. 36], Василь Харитон [3, с. 19] та Іван Тимів. Останній спробував локалізувати місцезнаходження міської фортифікації [2, с. 13]. Отож досі ніхто з дослідників не склав історичної довідки про минуле калуського замку. Цю прогалину в історії міста і в кастеології Прикарпаття із залученням нововиявлених першоджерел в якійсь мірі заповнює дана розвідка. Автор свідомий того, що вона не охоплює всіх аспектів цієї проблеми. Це є лише спроба заглянути в минуле і пролити світло на одну із загублених сторінок літопису Калуша.

Калуш відомий з 1400 р. Зрозуміло, що він значно старіший, ніж перша письмова згадка про нього. Його заснування і розквіт пов'язані з наявністю на території міста та в його околицях соляних джерел, біля яких з давніх часів діяли солеварні. Вперше калуська солеварня згадується 5 квітня 1464 р., коли польський король Казимир Ягеллончик дохід, отриманий від неї, скеровував на підтримку існування в селі костелу [16, с. 722]. Оскільки попит на калуську сіль постійно зростав, то село розбудовувалося за рахунок солеварів, і вже 1539 р. Калуш у тогочасних документах значиться містечком. У 1549 р. королівський адміністратор Калуша Микола Сенявський звертається до польського короля Сигізмунда Августа, щоби він містечку надав магдебурзьке право, що й було зроблено. У наданому польським королем привілеї зазначалося, що на міщан накладається обов'язок: з кожного жилого будинку платити 30 грош, давати двох каплунів *(стерилізованих півнів. – П. С.)* і 12 яєць. Окрім того, вони в часі жнив мають два дні укладати сіно в стоги, доставити два дерева для будови, а третє до пили. Новоосідаючий у місті люд звільнявся від усяких податків і повинностей терміном на десять років, а давноосілий – на два. Обидві категорії міщан не платять податків протягом 15 років, а для того, щоб місто краще розвивалося, то володар польської держави дозволив щоп'ятниці проводити торг та на святого Прокопа і святого Мартина – ярмарки. Той же король за воєнні заслуги у 1553 р. на «вічні часи» дарував йому Калуш [16, с. 722].

З отриманням магдебурзького права Калуш швидко залюднюється, і за податковим реєстром 1552 р. у ньому проживали 52 оподатковані міщанські родини [20].

Отже, можна твердити, що осідком М. Сенявського Калуш вже був у 1549 р. За традицією того часу кожний заможний власник мав двір-замочок. Королівська настанова, що кожна міщанська родина зобов'язана привезти для будови два дерева, є прямим натяком на використання їх як паль для частоколу оборонного двора-замку М. Сенявського. Дотримуємося в цьому випадку версії, що в Калуші в 1549 р. дерев'яний замочок уже існував, принаймні, тоді повним ходом ішло його будівництво.

На сьогоднішній день серед дослідників немає єдиної думки, коли збудовано замок у Калуші. Зокрема, І. Тимів висловив припущення, що фортифікацію в Калуші почали зводити після 1549 р. [2, с. 13]. В. Грабовецький твердить, що пам'ятку оборони зведено в 30–40-х рр. XVII ст. Існує трактування, що Калуський замок зведено за ініціативою Яна Замойського [1, с. 36].

У кожній з названих двох версій є раціональне зерно. Найближчий до істини є І. Тимів, адже королівська люстрація Галицького староства 1556 р. засвідчує, що на той час у Калуші вже існував старостинський двір, тобто замок [13, с. 78]. Достовірною згадкою, де чітко вказується, що в Калуші був замок, є відомості податкового реєстру за 1579 р. [19, с. 488].

Оскільки Калуш 1620 р. був повністю спалений татарською ордою, то тоді в полум'ї пожежі й згорів міський дерев'яний замок. Станом на 1627 р. він був уже відбудований. Отже, В. Грабовецький мав рацію, коли твердив, що його збудовано (заново) у 30-х XVII століття [1, с. 36]. Позаяк тоді старостою Калуша був Ян Замойський, то він міг безпосередньо керувати будівництвом цієї фортифікації. Таким чином, кожний із вищеназваних дослідників оборонної пам'ятки є по-своєму правий.

Історик І. Тимів твердить, що фортифікація була розташована на місці сучасної ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1 та шкільного майданчика міста Калуша. Замкові будівлі розібрано 1895 р. З тих пір ми не маємо ніяких слідів колишньої фортеці [2, с. 13].

Перший не вельми вдалий опис калуського замку подано в черговій люстрації міста за 1660 р. Щоправда, він є неповним і не подає всієї картини того вигляду, який посідала на той час твердиня. Згідно цього опису замок мав надбрамну вежу. При вході на дитинець стояв палац із восьми кімнат та коморою. Далі була брама, від якої вела дорога до волоського саду. За палацом ще були розміщені кілька будиночків, стайня і кухня. Замок обслуговувало 56 осіб челяді. Озброєння у замку тоді було чисто символічним: одна велика спіжова гармата, дві малих і десять гаківниць [10, к. 58; 15, с. 723].

З початку побудови замку у Калуші він утримувався працею і за кошти місцевого населення. Зокрема, в королівській люстрації Галицького староства 1556 р. наголошується, що міський блоняр (виготовляв блони на вікна, що заміняли скло) ходить до двору і виконує всю роботу, яку йому накажуть. Далі в ній зазначається, що селяни села Вістова мають робити для Калуського двору ґонти [14, к. 59, 78].

Ревізія Галицького староства 1572 р. теж твердить, що в місті був двір, який у разі потреби обслуговували кушнір, коваль і блоняр [16, с. 722].

Втретє про це йдеться в люстрації Калуського староства 1629 р. Тоді королівські люстратори зобов'язали калуських міщан матеріально підтримувати його функціонування в місті [9, арк. 51]. Про утримання міської фортифікації за кошти калуських міщан учетверте йде мова в люстрації Галицької землі 1662 р., де зазначається, що від кожної родини у міську казну на потреби замку повинні щорічно давати по одному злотому [17, с. 46, 47].

З калуським замком пов'язано ряд цікавих подій, які заслуговують уваги сучасників. Зокрема, восени 1648 р. магнатський замок Іоанна Замойського був здобутий повсталими селянами Долинського та Калуського староств: Берлог, Вістови, Грабівки, Добровлян, Довгого, Кадобни, Каменя, Копанок, Красного, Лукви, Лзяного, Мостища, Небилова, Ріп'янки, Сівки, Сливки, Угринова, Ясеня та ін., якими керував отець з с. Грабівка. Повсталі забрали все цінне, а також готівку старостинської казни – зібраний з міщан чинш [12, к. 158].

Чергова згадка про Калуський замок датується 7 травня 1676 р. В матеріалах Галицького суду повідомляється, що в цім замку проживав невірний Давидко з дружиною [5, с. 1559–1560].

Наступна згадка про Калуський замок є в привілеї, даному калуським євреєм у 1681 р. В ньому зазначається, що міський замок утримується за кошти місцевих міщан [6, с. 1559–1560]. Того року в замку побували і відпочивали дружина польського короля Яна Собеського – королева Марисенька та королівський канцлер Андрій Хризостом Залуський. Обоє тут провадили комісарські суди «Найяснішого Маєстату» і видали ряд декретів у справі різних повинностей калуських міщан [11, к. 58; 13, с. 95–100].

Калуш у 1687 р., худ. М. Гаталевич

Далі Калуський замок згадується 24 листопада 1692 р. у судовому позові адміністратора Калуського староства Олександра Коловського до магната Домініка Ґедзінського, який розглядався в Галицькому ґродському суді. Він також 23 листопада 1693 р. згадується у матеріалах вищезгаданого суду за позовом калуського єврея Іцька Лабровича до адміністратора Калуського староства Станіслава Янішевського [7, с. 584].

У замку велася різноманітна документація, в тому числі письмові розпорядження старостинської адміністрації, які видавали міщанам, а також двірській челяді, яка жила і працювала в цьому замку. Тут 19 квітня 1711 р. власник с. Колоколин Жидачівського повіту Львівської землі магнат Олександр Данилович уклав договір на посесію з Іоаном Ворцелем. Дещо пізніше, 4 серпня того року, в замку складено подат-

ковий реєстр на суму 16960 злотих для жителів Калуського староства із зазначенням суми для кожного населеного пункту. Зокрема, жителі с. Берлоги мали заплатити в старости-нську казну 186 злотих, Вістови – 223 злотих, Грабівки – 144 злотих і 15 грош, Добровлян – 108 злотих і 15 грош, Довгого – 336 злотих і 15 грош, Завою – 87 злотих, Загір'я – 259, Кадобни – 166 злотих і 24 гроші, Калуша – 21510 злотих, Каменя – 246 злотих і 16 грош, Копанок – 95 злотих, Красного – 125 злотих, Кропивника – 159, Лзяного – 193 злоті, Мислова – 209 злотих і 20 грош, Мостиська – 159, Небилова – 246 злотих, Петранки – 507 злотих і 15 грош, Підмихайля – 241 злотий і 20 грош, Пійла – 238, Ріп'янки – 209 злотих і 15 грош, Середнього Угринова – 81 злотий і 22 гроші, Сівки – 247 злотих, Сливки – 638 злотих, Старого Угринова – 111 злотихі Яворівки – 84 злотих [8, с. 886–889].

1 лютого 1712 р. у замку адміністратором Калуського староства Олександром Кальським калуським євреям видано привілей, який був доведений до відома усіх міщан, магістратського писаря, рабина єврейського кагалу, що калуським євреям дозволяється по фіксованій ціні продавати пиво і горілку, а також дальше жити кагальним життям. Далі в ньому вказувалося, що єврейська громада повинна в належному стані утримувати свій цвинтар, а також що євреї звільняються від сторожової служби, тобто обов'язку охорони міського замку і, насамкінець, не повинні чинити кривди селянам Калуського староства [8, с. 1906–1907].

У черговій згадці про калуський замок повідомляється, що 4 червня 1727 р. тут укладено заставний договір між чесником Брестським і Куявським Адамом Браніцьким і власником с. Томашівці хорунжим королівської гвардії Михайлом Ґедзінським. У договорі вказувалося, що за посесію терміном на три роки посесор А. Браніцький має заплатити М. Ґедзінському 52000 польських злотих у срібній валюті. Потім цей контракт 16 червня 1727 р. облятовано *(внесено. – П. С.)* в актову книгу Галицького ґродського суду [4, с. 696–699].

14 серпня 1750 р. у старостинському замку складено заповіт Бенедиктом Обертинським, войським Теребовлянським, в якому зазначалося,

що він має бути похований у костелі містечка Мартинів, а на потреби калуському костелу він жертвує 1000, а мартинівському 4000 злотих [9, с. 223–224, 620–621].

У 1771 р. замок ще стояв, щоправда, в занедбаному стані і оборонного значення в долі міста вже не відігравав. Згідно опису інвентаря м. Калуша, він зі східної сторони був опоясаний валом з частоколом, який у багатьох місцях був попалений. Із західної сторони його обгородили штахетами на мурованім фундаменті. З південної сторони від цвинтаря замок мав звичайну огорожу з чагарника [14, с. 723].

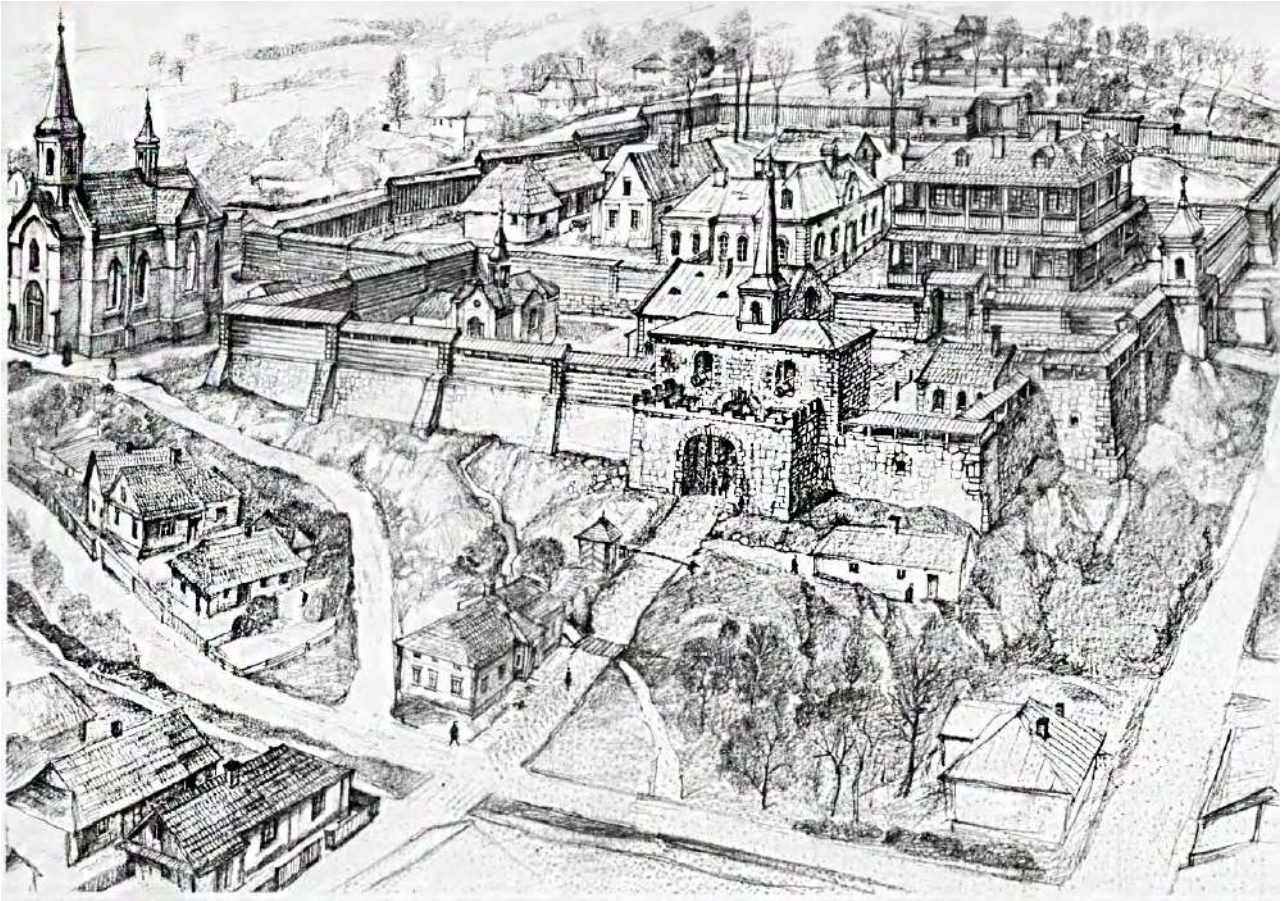

Реконструкція Калуського замку. 2016 р., худ. М. Гаталевич

Найкраще укріплення замку було з північної сторони, де стояв паркан *(міцні стіни. – П. С.)* покритий дахом з ґонт. В'їзна брама фортифікації міста була мурована. В ній була кімната для охорони та державних службовців і скарбчик (канцелярія). Друга замкова брама була розміщена з боку фільварку. Як зазначає люстратор, вимурувана недавно. На горі знаходилася офіційня – резиденція старости. На

дитинці стояв збудований з дерева старий палац, далі за ним стояв будинок економа, а також шпихлірчик і стайня [15, с. 723–724].

Повний занепад калуського замку настав із входженням краю до складу Австро-Угорщини. Ми схильні до думки, що він повноцінно функціонував до початку травня 1782 р., тобто до ліквідації австрійським урядом Калуського староства. Останнім старостою Калуського староства і опікуном міського замку був князь, маршалок Станіслав Любомирський, який обіймав цю посаду з 1771 до 1 травня 1782 р. Станом на 1882 р. від нього не залишилося жодних слідів, а лише усна традиція про існування [16, с. 723].

Розгорнута історична довідка про фортифікацію в Калуші в науковий обіг вводиться вперше.

Узагальнивши сказане, можна констатувати, що витоки міської фортеці сягають не пізніше 1549 р., коли Калуш, як державне містечко, отримало магдебурзьке право. Саме тоді в ньому й почали зводити міську фортифікацію, і у 1556 р. вона вже функціонувала. Адже за тодішньою термінологією двір означав оборонне укріплення якогось посідача, а в даному конкретному випадку – першого калуського старости – державного, політичного і військового діяча Миколи Сенявського (1489–1569). Оскільки в околицях Калуша є багато лісу, то, звісно, замок збудували з дерева. Він мав насамперед резиденційний характер, тобто був осідком старост Калуського староства.

Отже, історію Калуського замку слід досліджувати в контексті біографістики калуських старост та політичних подій доби пізнього середньовіччя й нового часу. Ось тоді й буде складена дослідниками цілісна картина не тільки минулого міського замку, але й вияснена роль, яку він відігравав у долі Калуша і цілого староства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовецький В. Історія Калуша: з найдавніших часів до початку XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 224 с.

2. Тимів І. Пам’ятки оборонного будівництва та церковної архітектури Калущини / Іван Тимів // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 4. – С. 12–16.

3. Харитон В. Замки Галицької землі / Василь Харитон. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 19.

4. ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 70. – С. 696 – 699.

5. Там само. – Спр. 149. – С. 1559–1560.

6. Там само. – Спр. 177. – С. 584.

7. Там само. – Спр. 191. – С. 886 – 889, 1906 – 1907.

8. Там само. – Спр. 205. – С. 223 – 224, 620 – 621.

9. ЛНБ НАНУ. ВР. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 51.

10. AGAD. – ASK. – Odz. XVIII. – Syg. 47. – K. 58.

11. Tamże. – Zesp. A. Czoł. – Syg. 170. – K. 72, 79 – 80.

12. Tamże. APot. – Syg. 207. – K. 158.

13. AALw. – AV. 12. – Syg. 16. – S. 95 – 100.

14. BNO. OR. – Syg. 2127/ II. – K. 59, 78.

15. Baliński M., Lipinski T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipinski. – Warszawa, 1845. – T. II. – S. 724.

16. Dzieduszycki L. Kałusz / Ludwik Dzieduszycki // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Wiek, 1882. – S. 722, 723.

17. Lustracja województwa ruskiego. – Wrocław, 1976. – Cz. III. – S. 46, 47.

18. Powiat Kałuski i Kałusz // Wiadomości turystyczne. – 1932. – № 11–12. – S. 30.

19. Zródła Dziejowe. – T. XVII. – Cz. II. – S. 488.

20. AGAD. – ASK. – Odz.I. – Syg. 19. – K. 126.

PETRO SIREDZHUK, Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Pricarpathian National University
named after Vasyl Stefanik

FROM THE HISTORY OF THE KALUSH CASTLE

Abstract. *In this article it was for the first in Ukrainian historiography to systematize the information sources from the past of the Kalush castle, whose origins date back to the XVI century. The events reveals in chronological order. They are related to the history of the fort, remembered the first owners of the castle, listed duties of townspeople and residents of neighboring villages in favor of the urban castle, indicated that the castle had the residence of the Kalush village elder, outlined the general view of the castle fortifications, their internal development and decline.*

Key words: *sources, privilege, lustration, castle, fortification, residence, building, duties.*

УДК 94(477. 83/.86 XIX (=411.16)

ІВАН ТИМІВ,
старший науковий співробітник
Краєзначого музею Калущини, історик

ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА КАЛУЩИНІ У XVIII СТ.

Анотація. *У статті висвітлено формування єврейської громади Калуша (в тогочасному дискурсі – гебрейської), основні види діяльності її представників, розглянуто маловідоме джерело про чисельність гебрейського населення в тогочасних єврейських громадах на теренах Калущини, з'ясовано обставини появи документа та його значення для встановлення власників та орендарів господарських угідь, зазначених поселень.*

Ключові слова: *документ, євреї, реєстр, ревізія, населення, кагал, рабин.*

Історія євреїв Калущини ще не стала предметом окремого дослідження. Єдине, що сьогодні є із цієї проблематики, – це принагідні згадки в історичних та наукових джерелах. Теми евреїв Калущини торкалися у своїх дослідженнях історики Майєр Балабан [5, 6, 7], Дора Штеренкач [8], Володимир Грабовецький [2], Іван Тимів [4], краєзнавці Михайло Коломиєць [3], Марта Боднарук [1] та ін.

Мета публікації – виокремити із загального переліку документа населені пункти Калущини, систематизувати й упорядкувати кількісні показники єврейського населення в Калуші й селах, що належали до єврейських громад, показати чисельність єврейського населення на теренах Калущини у другій половині XVIII ст.

Історичні джерела фіксують появу євреїв на Калущині в другій половині XVI ст. Уперше про них згадує королівська люстрація 1565–1566 років, у якій зафіксовано, що в Калуші була горілчана корчма, а млин стояв на ріці Чечві, де мололи два мучні і одне ступне коло. Всі три кола щороку виорендував єврей за 310 злотих [2, с. 33; 1. с. 12].

Проживання євреїв у Калуші вперше документально зафіксоване в 1635 р. Звістку про появу євреїв у Калуші виявив історик Петро Сіреджук.

У 1650 р. євреї домоглися права на створення свого окремого управління – кагалу. Калуський єврейський кагал управляв громадою до початку XX століття [2, с. 133]. Цеховий статут Калуша 1657 р. обмежував для євреїв заняття ремеслом і торгівлею. У ньому підкреслювалося, що до цеху можуть бути прийняті тільки ремісники католицької віри [3, с. 20].

3 грудня 1663 р. польський король Ян II Казимир (1648–1658 *роки правління. – І. Т.*) закріплює за калуськими євреями всі свободи нарівні з іншими мешканцями Калуша. Кожен єврей, що приїхав до міста, мав право на основі цього закону жити і будувати собі будинок, якщо отримував дозвіл із маґістрату [3, с. 20].

Підтримував переселення євреїв королівський уряд Яна Собєського (1674–1696). 1686 р. у Калуському старостинському замку побувала польська королева Марисенька, яка спільно з коронним канцлером Залуським брала участь у комісарському суді над євреями. За вироком суду за євреями залишалися викуплені ними будинки і земля. Але їх було зобов'язано платити за ці будинки і землі податки в тому ж розмірі, в якому платили попередні власники. У вироку було зафіксовано, що калуським євреям заборонялося купувати будинки і землі, а християнам – продавати їх. Контори могли приймати для затвердження такого роду контракти тільки під загрозою штрафу 50 гривень [2, с. 134–135].

На 1765 р. у Калуші було 64 великих і 194 малих християнських будинків (ті, що належали полякам та українцям). Єврейських було 62 великих, 73 маленьких. За переписом 1765 р. 1087 євреїв Калуша платили податок [3, с. 22].

Єврейське населення міста займалося в основному ремеслом і торгівлею. В описі Калуського староства 1771 р. у Калуші згадуються ремісники, які проживали у затильних домах від галицької брами, де налічувалося 96 єврейських ремісників [2, с. 62–63, 135].

Історик В. Грабовецький, стверджує, що в центрі міста, на ринковій площі, було 6 великих і 40 малих єврейських будинків. «Далі від Львівської брами стояло 52 затильних будинки. Крім 2 будинків, де мешкали люди інших народностей, тут проживали євреї. В передмісті,

за брамою, проживала єврейська родина Завійського. За Галицькою брамою, на валах, мешкали євреї-ремісники: Міхієль, Іцків, Жисьо Вістовський, Берко Галицький, Абрамко – скляр, Лейба – котляр, Хаїм – різник. Усього в Калуші в 1771 р. було 135 єврейських будинків [2, с. 63, 135].

Майстерня єврейського ремісника-колодія

У 1785 р. із 2444 жителів міста 1546 були християни (українці й поляки) та 898 євреїв [1, с. 13].

Отже, в другій половині XVIII ст. міські ремесла Калуша перебували цілком в руках місцевих євреїв.

Одним із маловідомих демографічних джерел статистичного характеру є «Реєстр євреїв і караїмів Галицької землі, а також Теребовлянського і Коломийського повітів 1765 р.», підготовлений і виданий на початку XX ст. львівським дослідником юдаїки Майєром Балабаном.

Як відомо, уряд Речі Посполитої, прагнучи отримувати більший дохід від євреїв, у 1765 р. встановив щорічний поголовний податок 2 зл. з особи, окрім дітей віком до одного року. Для отримання означеного збору була створена комісія із ревізорів (шляхтичів), рабинів і кагальників. Комісарами для Галицької землі і зазначених повітів уряд призначив Йозефа Порадовського, галицького прикордонного

коморника *(заступник підкоморного, яким був суддя у справах земельних меж. – І. Т.)* та Мацея Карвосецького, плоцького ловчого (ловчий *(лат. venator) – двірський урядник, що відповідав за організацію та нагляд за полюваннями. – І. Т.).* Ними було укладено згаданий реєстр чи тариф. Документ має вигляд книг формату in folio *(формат видання, у якому розмір сторінки дорівнює ½ паперового аркуша, зігнутого удвоє – І. Т.).* Майєром Балабаном встановлено, що реєстр записаний одним почерком. Наприкінці документа є підписи і печатки комісарів. Книга занесена до галицьких ґродських актів (fasciculus copiarum № 286, 113 с.). Повідомлень про стать платників податку та вид їхньої діяльності у документі немає. Територіальний поділ подано за повітами і кагалами, підкагалками і парафіяльними селами. До прикладу, на Тлумаччині таким підкагалком був Обертин [5, с. 13].

Окремі села мали по декілька власників. Точність підрахунку кількості платників податку, під присягою підтверджували ревізор рабин з двома кагальними і шкільником *(можливо учителем. – І. Т.).* Деякі міста не мали рабина, а в інших випадках один рабин був призначений для кількох міст [5, с. 13]. А в Мартинові, що біля Галича, не було ані кагалу, ані рабина, тому правдивість свідчень підтверджував орендар маєтку. Рабином у Калуші в 1765 р. був Гершко Йосьович, син Йозефа [5, с. 13].

Комісари розпочали свою діяльність згідно постанови 2 січня 1765 р. До складу комісії входили й такі представники шляхти, як от: Юзеф Мірослав Глозковський, регент (писар) земський галицький, Станіслав Червінський, чесник, Каєтан Вренцький, галицький ґродський бурграф, Стефан Бриський, Людвік Тарашкевич, Стефан Пащинський та ін. Комісари самі спершу склали присягу, а потім отримували відомості про кількість гебрейського люду від представників кагалів, ревізорів, беручи у них присягу про правдивість поданих списків. Калуш і парафіяльні села були ревізовані 4 лютого, а Войнилів із парафіями – 24 лютого 1765 р. Остаточно комісія завершила перепис 27 лютого 1765 р., подавши до галицького ґроду один примірник реєстру оподаткованої єврейської людності, який поміщено поряд із аналогічним за списком за 1729 р. [5, с. 14–15, 16]. На жаль, дослідникам поки що не вдалося

відшукати податковий реєстр поголовного податку за 1729 р., але це справа майбутнього

Особливістю податкового реєстру 1765 р. є те, що наявна у ньому демографічна статистика дає точні відомості про чисельність єврейського населення в містах і селах Калущини, фіксує прізвища власників і орендарів сільських поселень, вказуючи, яка саме частина села належала тому чи іншому землевласнику. Так село Голинь належало восьми власникам, у володіннях яких проживало 67 осіб єврейської національності *(докл. див. табл.1).* Інколи у документі трапляється дещо інше, ніж сьогодні прийняте написання назв населених пунктів. Наприклад, Інислів, замість Мислів, Турилів, замість Тужилів, хоча не виключено, що у той час вони могли мати саме такі назви. Поділ на кагали в реєстрі не співпадає із державним та церковним адміністративно-територіальним діленням на повіти і намісництва (деканати).

Здійснені підрахунки показують, що на Калущині на початку 1765 р. у 47 поселеннях проживало 2079 євреїв, що на 1056 осіб більше, ніж на Тлумаччині, де у 32 поселеннях мешкало 1023 представники гебрейського народу.

Розглянутий документ є важливим джерелом для вивчення демографічної статистики краю та встановлення власників і тичасових користувачів земельних угідь згаданих у документі поселень.

Таблиця 1. Чисельність гебрейського населення Калущини станом на 14 лютого 1765 р.

№ п/п	Кагал	Назва парафіяльного міста, села	Особи дорослого віку	Діти до одного року	Разом
1	Калуш	Калуш	1087	60	1147
1а	Калуш	Корчма у міській жупі (копальні солі)	9	–	9
1б	Калуш	Економ в міській жупі	15	1	16
1в	Калуш	Економ у новицьких жупах : Лісній	3	_	3
1г	Калуш	Економ у новицьких жупах : Адамівці	6	–	6

1д	Калуш	Економ у новицьких жупах : Тарнівці	4	1	5
1е	Калуш	Економ у петранецьких жупах	3	_	3
2	Калуш	Бережниця коро-лівська	5	_	5
2а	Калуш	Бережниця частина села власність Омєцінського	8	_	8
2б	Калуш	Бережниця част. села влас. Сєжавського	4	_	4
2в	Калуш	Бережниця част. села влас. Ясінських	8	_	8
3	Галич	Боднарів, частина села влас. Потоцьких	3	1	4
3а	Галич	Боднарів, частина села влас. Юзефа Дрогомирецького	2	–	2
3б	Галич	Боднарів, частина села влас. оо. Францисканців	6	_	6
4	Калуш	Вістова	9	1	10
5	Калуш	Голинь част. села влас. Гурської	18	1	19
5а	Калуш	Голинь част. села влас. Гедзінських	17	1	18
5б	Калуш	Голинь част. села влас. Шешоринця Голинського	4	_	4
5в	Калуш	Голинь част. села влас. князівни Четверинської	23	1	24
5г	Калуш	Голинь част. села влас. Заліського	20	_	20
5д	Калуш	Голинь част. села влас. Гужкевича	3	1	4
5е	Калуш	Голинь част. села влас. Сулятицького	5	1	6
5є	Калуш	Голинь част. села влас. Станіслава Домбровського	7	–	7
5ж	Калуш	Голинь част. села влас. Махурича Голинського	6	–	6
6	Калуш	Грабівка	4	–	4

7	Калуш	Довге	7	–	7
8	Калуш	Дубровляни	6	–	6
9	Калуш	Завій	10	–	10
10	Калуш	Кадобна	8	_	8
11	Калуш	Копанки	16	_	16
12	Калуш	Котятичі власн. Сулятицького	5	1	6
13	Калуш	Кропивник	22	2	24
14	Калуш	Мислів	13	1	14
15	Калуш	Мостище	14	1	15
16	Калуш	Новиця	15	–	15
17	Калуш	Підгірки	4	–	4
18	Калуш	Підмихайля королівське	20	–	20
18а	Калуш	Підмихайля част. села влас. Ястшемб-ської	25	2	27
18б	Калуш	Підмихайля част. села влас. част. спадкомців Іхорницьких	17	3	20
18в	Калуш	Підмихайля част. села влас. Вольського	5	_	5
19	Калуш	Пійло	20	2	22
20	Калуш	Ріп'янка	4	1	5
21	Калуш	Сівка	7	1	8
22	Калуш	Студінка	5	–	5
23	Калуш	Хотінь	5	–	5
24	Калуш	Тужилів част. села влас. Сулятицьких	15	_	15
24а	Калуш	Тужилів част. села влас. Жураківського	11	_	11
24б	Калуш	Тужилів част. села влас. Зелінського	8	_	8
24в	Калуш	Тужилів част. села влас. Заліського	5	–	5
25	Калуш	Угринів Старий	10	–	10
26	Калуш	Угринів Середній	6	–	6
	Всього	_	**1562**	**83**	**1645**

Джерело: Balaban M. Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w r. 1765// Archiwum Komisyi Historycznej. – T. XI. – Kraków : nakładem Akademii Umiejętności, 1909. – S. 16, 18 19, 29.

Таблиця 2. Чисельність гебрейського населення Калущини станом на 14 лютого 1765 р.

№ п/п	Кагал	Назва парафіяльного міста, села	Особи дорослого віку	Діти до одного року	Разом
1	Войнилів	Войнилів	228	21	249
2	Войнилів	Бабин	9	–	9
3	Войнилів	Болохів	16	1	17
4	Войнилів	Гуменів	5	–	5
5	Войнилів	Діброва	6	–	6
6	Войнилів	Довга	7	–	7
7	Войнилів	Довжка	5	1	6
8	Войнилів	Довпотів	6	1	7
9	Войнилів	Дубовиця	4	–	4
10	Войнилів	Завадка	13	1	14
11	Войнилів	Збора	13	3	16
12	Войнилів	Лука	6	–	6
13	Мартинів	Мошківці	6	1	7
14	Войнилів	Негівці	12	–	12
15	Войнилів	Перевозець	8	2	10
16	Войнилів	Перекоси	5	–	5
17	Войнилів	Середнє	10	1	11
18	Мартинів	Сівка	12	2	14
19	Войнилів	Станькова	5	2	7
20	Войнилів	Томашівці	16	–	16
21	Войнилів	Цвітова	6	–	6
	Всього	**–**	**398**	**36**	**434**

Джерело: Balaban M. Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w r. 1765 // Archiwum Komisyi Historycznej. – T. XI. – Kraków : nakładem Akademii Umiejętności, 1909. – S. 22, 29.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Боднарук М. Трагедія Голокосту у ретроспективному огляді історії окремого містечка Галичини / Марта Боднарук. – Калуш, 2017. – 77 с.

2. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. Володимир Грабовецький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 223 с.

3. Коломиєць М. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах. Михайло Коломиєць. – Брошнів : Таля, 1996. – 268 с.

4. Тимів І. Маловідомий документ про чисельність єврейського населення Галицької землі XVIII ст. / Іван Тимів // Західний Вісник. – 2017. – 12 січ. – № 1. – С. 8.

5. Balaban M. Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego Kołomyjskiego w r. 1765 Archiwum Komisyi Historycznej. – T. XI. – Kraków : nakładem Akademii Umiejętności, 1909. – S. 11–31.

6. Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicyji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868 / Majer Bałaban. – Lwów, 1916. – 246 s.

7. Bałaban M. Bóżnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej / Majer Bałaban // Studja Historyczne Warszawa. – 1927. – S. 93–99.

8. Szterenkac D. Zniesienie kahałów i utworzenie dozorów bóżniczych (w pierwszych latach Królestwa Polskiego / Dora Szterenkac. – Warszawa, [Б. р.]. – 101 s.

IVAN TYMIV, the Senior Research Worker of
the Local History Museum of the Kalush District,
historian

THE QUANTITY OF THE JEWISH POPULATION IN THE KALUSH DISTRICT IN XVIII CENTURY

Abstract: *The article deals with the formation of the Jewish community in Kalush, the main activities of its hebrew members, considered a little-known source on the number of Jewish population in contemporary Jewish communities on the territory of the Kalush district, clarified circumstances of the emergence of the document and its importance for the establishment owners and tenants of commercial lands, these settlements.*

Keywords: *document, Jews, registry, audit, population, kahals, Rabbi, the parish.*

94 (477. 86):94(4) 1914/1919

ІГОР ІЛЬНИЦЬКИЙ, кандидат історичних наук,
викладач-методист ДВНЗ
«Калуський політехнічний коледж»

КАЛУШ НА КРУТОЗЛАМАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР.

Анотація. *На основі архівних матеріалів періоду Великої війни у статті здійснено спробу висвітлити механізми роботи вищого військового командування воюючих країн та особливості організації цивільного життя. Автор проаналізував структуру управління Калушем та повітом, русифікаторську політику, репресії, арешти, депортації, людські та матеріальні втрати.*

Ключові слова: *театр війни, окупаційний режим, репресії, голод, тиф, пограбування, депортації, руйнації.*

Агресивна зовнішня політика Російської імперії напередодні Великої війни (1914–1918 рр.) визначалася низкою факторів. По-перше, сприйняття українських земель у складі Австрії, як споконвічних російських теренів утверджене в російському політикумі та суспільній думці. Воно відображалося як у ставленні перших осіб держави, зокрема імператора Микола II та Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича, генералітета армії, вищих сановників, так і безпосередньо причетних до управління окупованими західними українськими землями. При цьому в означених колах абсолютно домінували русофільські (москвофільські) погляди на стан і долю західних земель України. Так, наприклад, уже восени 1914 р. імператор Микола II у розмовах із представниками дипломатичного корпусу, ведучи мову про результати, яких Росія має право очікувати у війні, зазначив, що «Галичина і Північна Буковина дозволять Росії досягнути своїх природних рубежів – Карпат» [1, с. 128]. Однак імперські амбіції

ґрунтувалися на помилковій упевненості в лояльності переважної більшості населення окупованих українських історичних земель.

По-друге, український національно-визвольний рух сприймався як ворожий Російській імперії. Владні кола держави, російські політики були апологетами ідеї про небезпеку Галичини – «українського П'ємонту» – як генератора українського сепаратизму, котрий проникав до Російської імперії і становив внутрішньополітичну загрозу. Це вимагало рішучих антиукраїнських заходів з боку уряду щодо розповсюдження українства як у Галичині, так і в державі. Згодом міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов, ведучи мову про причини війни, однією з головних назвав необхідність протидії розповсюдженню «української ідеї» [2, с. 27].

За таких умов формувалося сприйняття «свій – чужий», де «русское» населення західних земель України вважалося «своїми», а «чужими» ставали не тільки австрійці, але й українофіли, причому в широкому сенсі як такі, що не поділяють офіційної імперської доктрини. Відтак і українська мова населення, і їхня віросповідна приналежність сприймалися не тільки як помилкові, але як ворожі.

По-третє, необхідно було ще раз підтвердити ідеологему про Росію як визволительку словянських народів. У планах російського імперського уряду були сформовані ідеї у фарватері теорії «неославізму», яка набула сталих концептуальних засад і стала частиною офіційної імперської ідеології. Саме панування означеної теорії головним чином вплинуло на агресивний характер імперської політики щодо західних земель України у всі періоди російської окупації. Р. Челлен, відомий шведський аналітик і фундатор геополітики, аналізуючи у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, прийшов до висновку: саме замасковане панславістською пропагандистською демагогією бажання приєднати західно-українські землі було причиною вступу Росії у війну [3, с. 7].

Діяльність російської окупаційної адміністрації на території Східної Галичини і Північної Буковини історики хронологічно поділяють на три періоди: перший – з кінця серпня 1914 р. до березня 1916 р., пов'язаний із діяльністю Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини,

на чолі якого стояв граф Георгій Бобринський (з центром у м. Львові); другий – з липня 1916 р. по лютий 1917 р. – окупаційна адміністрація діяла під назвою «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» на чолі з Федором Треповим (з центром у м. Тернополі, пізніше в м. Чернівцях); третій період із березня 1917 р. по серпень 1917 р. – це час діяльності створеного Тимчасовим урядом «Обласного комісаріату Галичини і Буковини» на чолі з Дмитром Дорошенком (з центром у м. Чернівцях). Організація управління Східною Галичиною і Північною Буковиною здійснювалася на підставі положень «Правил про місцевості, оголошені на воєнному становищі» (1892 р.) [4, с. 3453–3468] і «Положення про польове управління військами у воєнний час» (1912 р.) [5]. Ці документи лягли в основу «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», підписаного Верховним головнокомандуючим, великим князем Миколою Миколайовичем 19 серпня 1914 р.

Відповідно до означених документів домінуюча роль в організації і здійсненні управління регіоном відводилася військовим владним структурам, зокрема Ставці Верховного головнокомандувача. Йому фактично підлягали і штаб командування Південно-Західним фронтом, і військовий генерал-губернатор, призначений керівником російської окупаційної адміністрації. Основним завданням військових було забезпечення безперебійного постачання діючої армії всім необхідним і стабільності в тилу. Цивільні імперські управлінські структури, чиї представницькі функції не були унормовані положеннями означених документів, на практиці отримали в цілому допоміжний статус [6, с. 3454].

При цьому окреслений інтеграційний процес мав бути максимально впроваджений ще до закінчення воєнної кампанії, що суперечило міжнародному праву. Відповідно до рішень Гаазької конференції 1899 р. та 1907 р., військова окупація починається з моменту встановлення фактичного контролю над певною територією і триває до втрати цього контролю над нею. На даній території створюється окупаційна адміністрація, яка повинна здійснювати свої функції відпо-

відно до норм міжнародного права. Окупаційна адміністрація зобов'язана допускати діяльність місцевих суддів і чиновників, але не може примусити їх до цього. Окупаційна влада може використовувати для своїх потреб державні будівлі і споруди, але без набуття права власності на них. Щодо населення окупованої території повинні дотримуватися основні права людини, а також права, зафіксовані в правових нормах, що регламентують права у збройних конфліктах.

З початком російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини, за оцінками Михайла Грушевського, край «опинився в руках всякої поліцейської і чиновницької наволочі». Історик зазначав, що надіслані до генерал-губернатора службовці різних відомств і рангів поводилися вільно, зухвало і грубо. Їхня ініціатива підсилювала і поглиблювала офіційну політику: «від себе додавала жару руйнуванню українського життя, її культурних сил» [7, с. 10]. 10 вересня 1914 р. наказом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала-ад'ютанта Миколи Іванова № 65 генерал-лейтенант (з квітня 1915 р. генерал-ад'ютант) граф Георгій Бобринський був допущений «к временному исправлению должности военного генерал-губернатора Галиции». 11 вересня 1914 р. за наказом Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича було створено Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини у складі Львівської, Тернопільської, Чернівецької, Перемишльської губерній. Того ж дня графові Георгію Бобринському повідомили про ухвалені Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором Федором Треповим розпорядження підібрати кандидатів на посади восьми начальників повітів, 50 стражників і 10 урядників; чернігівськомута полтавському губернаторам – про підбір, відповідно, восьми та двох кандидатур на посади начальників повітів. Канцелярію генерал-губернаторства очолив генерал-майор А. Половцев, а штаб – генерал-майор К. Новогребельський [8, арк. 16].

Окупувавши 3 вересня 1914 р. Калуш російська адміністрація оголосила воєнний стан у місті, ввела комендантську годину (з 22.00 до 4.00), взяла заручників із міських жителів, закрила «Просвіту», «Січ», «Сокіл», «Рідну школу», «Жіночу громаду», «Товариство експлуатації

солей поташових» (на 95 % державної власності), кридитівку «Хлопський союз», торгівельну спілку «Поміч» та ін. У частині приміщень пивзаводу облаштували казарми і розквартирували роту державного ополчення[1]. Впродовж першого періоду перебування російської адміністрації в Галичині в розпорядженні тимчасового військового генерал-губернатора Г. Бобринського було 10 піших ополченських дружин, 8 ополченських кінних сотень, 5 кінних козачих сотень ополченського типу, 21 бригада державного ополчення, чотири окремі дружини, 2-а авіаційна рота. Ці військові сили були розквартировані у містах повітів. У кожному місті – одна рота. Штаб військового контингенту повіту розміщувався у населеному пункті, який географічно знаходився в його центрі [11, арк. 1-3]. Стратегія розквартирування війська пояснювалася як необхідністю підтримки престижу російської влади, так і умиротворення населення. За офіційними даними, ополченські військові формування були недоукомплектовані від 5 до 50 % свого штатного розпису і, окрім цього, вкрай сильно відчувалася нестача обмундирування та стрілецького озброєння [12, арк. 5].

Розміщення в Калуші великої кількості окупаційних військ пояснювалося стратегічним значенням міста, великою промисловою базою, розвинутим залізничним господарством та намаганням утримувати війська за рахунок місцевих жителів. У місті на залізничному вокзалі відкрито жандармські та поліцейські дільниці. Мешканці міста зобов'язувалися виконувати всі накази та розпорядження влади, перекласти на російську мову назви вулиць та вивіски на крамницях, сплачувати податки (за австрійською системою). Значної уваги потребував облік жителів та гостей міста. Усі люди, що відвідували Калуш, обов'язково мали зареєструватися. Дані збиралися поліційними дільницями, а потім передавалися до відповідного діловодства канцелярії. Складалися деталізовані списки, які ввійшли до спеціальної адресної книги.

[1]Державне ополчення – в Російській імперії резерв збройних сил, який скликався тільки на час війни, має допоміжне значення і складається з осіб, які відбули термін служби в стройових частинах та в запасі або з яких-небудь причин звільнених від служби в діючих військах, але фізично придатних до військової справи.

Під контролем градоначальства також перебувало питання видачі перепусток на виїзд з міста його постійних жителів. Градоначальство ретельно перевіряло інформацію про заняття людини, її благонадійність. За отримання перепустки передбачався певний державний збір, від якого звільнялися малозабезпечені верстви [13, арк. 33].

З початком Першої світової війни в Російській імперії було запроваджено «сухий закон», заборонявся вільний продаж алкогольних напоїв, обмежувалася робота розважальних закладів, ресторанів, трактирів, кафе. Особливо суворо з цим було в прифронтовій зоні. Не була винятком і Галичина. Відповідно до розпоряджень головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, тимчасового військового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського дозволи на придбання вина і спирту видавалися тільки місцевими градоначальниками, начальниками повітів за попереднім зверненням медичних установ чи церковних організацій. «Изюмное» вино для великодніх традицій євреїв дозволялося купувати за дозволами рабинів, з розрахунку не більше однієї пляшки на одну дорослу людину (рахували з 13-літнього віку) [14].

Практика роботи Калуського градоначальства впродовж 1914-1915 рр. засвідчила, що його канцелярія з перших днів упровадження такої дозвільної процедури на алкоголь опинилася в прямому сенсі «заваленою» проханнями на видачу дозволів на денатурований спирт, вино та пиво. Такі дозволи хоч із запізненнями, але видавалися, що в своєю чергу викликало нарікання військово-санітарного інспектора Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Інспектор наголошував на зловживаннях у ході видачі дозволів місцевими адміністраціями. На його переконання це право мало контролюватися військово-санітарним управлінням Штабу Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, а дозволи видаватися тільки для потреб військово-медичних установ. У Штабі генерал-губернаторства відхилили подання інспектора і навпаки дозволили видавати дозволи на денатурований спирт поліційним приставам. 95° денатурований спирт був потрібен для обігріву житла, приготування їжі, медичних потреб, а

тому, зважаючи на гостру потребу в цій речовині, видавання дозволів передоручили нижчим органам влади [15].

Особливою проблемою Калуського градоначальства було залучення місцевих жителів та їх транспортних засобів для військових перевезень. Обсяг військових вантажів та перевезень постійно збільшувався. Російська армія, особливо інтендантські частини, відчували крайню нестачу возів. Вирішення цієї проблеми вище командування вбачало в активному залученні мирного населення до транспортної повинності. Організувати та реалізувати останню мали окупаційні адміністрації на місцях. Головний начальник постачання армій Південно-Західного фронту у своєму наказі не визначив конкретного механізму організації військових перевезень силами цивільного населення, а лише наголосив на якомога швидшому прийнятті невідкладних заходів та рекомендував почергово залучати місцевих жителів за територіальним принципом [16, арк. 18]. Але на практиці в Калуському градоначальстві можна було домовитися та не виконувати транспортну повинність.

27 вересня 1914 р. тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський видав циркуляр «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та тимчасове закриття існуючих в Галичині навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень» (продубльований Тернопільським військовим губернатором князем Вітольдом Чарторийським для Калуша і повіту у жовтні 1914 р.). У ньому, йшлося про закриття всіх існуючих на той момент у Східній Галичині та Північній Буковині навчальних закладів, чия робота може бути відновлена тільки за умови наявності у представників викладацьких кіл лояльності до імперської присутності та їхнього відносно грамотного володіння російською. Створений у дусі відозви Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии!», а також у фарватері пануючих імперських суспільних і політичних настроїв, циркуляр не викликав жодних заперечень [17, с. 27]. Офіційна імперська газета «Правительственный вестник», надто забігаючи уперед, повідомила, що викладання російської у нижчих і середніх школах Галичини вже розпочалося мало не з вересня 1914 р. [18, с. 265]. 25 листопада 1914 р.

наказом Верховного головнокомандувача було затверджене «Тимчасове положення з нагляду за навчальною частиною Галичини», згідно з яким керівництво діяльністю вищих навчальних закладів відходило до компетенції військового генерал-губернатора, а для контролю за середніми і початковими навчальними закладами вводилася дирекція народних училищ і штат її інспекторів.

Дирекція не тільки заходилася вводити у життя нові положення, а й під керівництвом колишнього директора народних училищ Київської шкільної округи Б. Плеського підготувала у березні 1915 р. проект розвитку загальної народної освіти. Передбачалося впродовж 5 років відкрити у Галичині 9 тис. народних шкіл. Крім цього, було визнано за необхідне відкрити 70 вищих народних училищ, близько 60 курсів при цих училищах, а також 25 чоловічих і 25 жіночих гімназій. Особливу увагу планувалося приділити підготовці вчительських кадрів, для цього мали запрацювати 10 учительських семінарій і два інститути виключно російськомовної освіти [19, с. 33].

Відкриття російськомовних навчальних закладів планувалося і в Калуші. З цією метою з міста й Калуського повіту і по всій Східній Галичині, Північній Буковині зібрали дітей-гімназистів, яких В. Дудикевич (очільник «Русского народного сонета Прикарпатской Руси») вивіз на навчання в Ростов-на-Дону. Виділені 100 000 рублів витрачав на свої потреби, а гімназисти голодували і змушені були красти [20]. 23 вересня 1914 р. у газеті «Прикарпатская Русь» було опубліковано постанову тимчасового військового генерал-губернатора Галичини «Про цензуру», в якій в основному дублювалися проголошені принципи цензурної політики в Російській імперії для місцевостей, де було оголошено воєнний стан. Цензурна постанова забороняла оприлюднювати інформацію про військові операції, роботу органів російської окупаційної влади, друкування і розповсюдження плакатів, малюнків без дозволу поліції. Випуск друкованої продукції мав відбуватися тільки із зазначенням прізвища власника друкарні. Влаштування концертів, публічних сценічних постановок дозволялося з санкції окупаційної адміністрації, а демонстрування кінофільмів тільки після попереднього перегляду офіцерами поліції. Крім того, постановою заборонявся

продаж книг російською мовою та на «малоросийском наречии, изданных не в пределах Российской империи» [21, с. 108].

Основою русифікаторської політики традиційно залишалася релігійна сфера, що набуло у Східній Галичині особливої гостроти, адже, з одного боку, «русскость» місцевого населення найкраще могла бути підтверджена і закріплена їхньою приналежністю до православ'я, з іншого – зведення нанівець греко-католицької церкви мало вдарити по місцевих українофілах. У російських офіційних колах небезпідставно вважалося, що «уніатська церква стала на чолі мазепинства». Відтак греко-католицькі священики автоматично були зараховані до числа небезпечних агітаторів, провокаторів і «мазепинців».

План повної ліквідації греко-католицької церкви став домінуючим і в колі православних ієрархів [22, с. 65–70]. Микола II особисто призначив волинського архієпископа Євлогія на чолі спеціально створеної Канцелярії церковного управління в Галичині. Тісні стосунки ієрарха із москвофілами та набутий досвід з ліквідації греко-католицької церкви в Холмській єпархії, красномовно натякали на характер стратегії, яку може обрати владика на шляху здійснення своєї місії. За словами самого Євлогія, які щоправда прозвучали post factum, особисто він не наполягав на здійсненні організації православного церковного управління в Галичині, а виконував «волю Государя!». Св. Синод на чолі з обер-прокурором В. Саблером, окремі ієрархи: харківський Антоній, кременецький єпископ Діонісій, – шталмейстер Д. Чихачьов, депутат IV Думи В. Бобринський, місцеві русофіли, а також військовий генерал-губернатор всебічно допомагали Євлогію. Крім того, указ імператора Миколи II про висилку греко-католицького митрополита Андрея Шептицького суттєво полегшив задачу волинського архієпископа [23, с. 10]. Так 15 вересня 1915 р. газета «Діло» повідомляла, що в часі російської окупації у Львівській єпархії було арештовано і померло 22 священики зі Львова, Рогатина, Радехова, Ліщина, Перемишлян. У Перемишльській єпархії російська влада заарештувала і закатувала 33 священики, в Станіславівській – 5 [24, с. 56].

Переконливим підтвердженням провадження окупаційною адміністрацією цілеспрямованої антиукраїнської політики є репресії

проти представників української інтелектуальної еліти. Згідно до офіційного звіту полковника А. Мезенцева, очільника створеного в Галичині тимчасового жандармського управління, тільки впродовж кількох місяців в Галичині проведено 1200 арештів, понад 1 тис. обшуків, а 578 осіб (серед них 34 греко-католицьких священики) було вислано вглиб Російської імперії [25, с. 54]. У лютому – березні 1915 р. у Східній Галичині було заарештовано і вивезено до Російської імперії близько 300 українців, насамперед інтелігенції: адвокатів А. Чайковського, Д. Стахура, посла Т. Старуха, працівників страхового товариства «Дністер» – С. Британа, О. Кузьмича, М. Губчака, відомого галицького діяча С. Федака, проф. В. Охримовича, директора «Народної торгівлі» М. Заячковського, директора національного музею І. Свєнціцького, редактора видань «Просвіти» Ю. Балицького, письменницю К. Малицьку [26]. У звіті Г. Бобринського про діяльність на посаді тимчасового військового генерал-губернатора зазначено, що впродовж 1914–1915 рр. з галицьких земель адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й «переселено» до східних районів Галичини 2364 особи, але вірогідно, наголошує дослідник Олександр Рубльов, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося [27, с. 41].

Від російської присутності постраждала не лише місцева інтелігенція. Під репресії потрапили майже всі українофіли, що потягло за собою масові арешти. Оскільки арешти й виселення здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади), сьогодні важко визначити, скільки українців постраждало від репресивних заходів царської влади. Можна тільки припустити, що кількість жертв репресій була досить значною, коли зважити, що лише через київські тюрми по дорозі на схід пройшло понад 12 тис. осіб. Складовою атиукраїнської політики було переслідування колективів українських видавництв, культурницьких, громадських, спортивних товариств. Утисків зазнала «Просвіта», «Січ», «Сокіл», книгарня і музей НТШ, Національний музей, страхове товариство «Дністер» тощо [28, арк. 34]. Їх діяльність визначалася як «особливо небезпечна для Росії», а також заборона україномовної преси, зокрема газет «Діло», «Руслан», «Громадський голос» [29, арк. 67].

У Калуші закрили газету «Калуський листок», а редактора Михайла Козоріса вивезли до Росії. 11 листопада 1914 р. наказом тимчасового військового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського призначено відповідальним за охорону пам'яток старовини, бібліотек, наукових і художніх колекцій шталмейстера Д. Чихачьова. У випадку необхідності йому надавалося право вилучати і передавати на збереження у міський музей м. Львова окремі предмети та колекції, попередньо погодивши свої дії з військовою владою. Згодом, у 1915 р., на цій посаді Д. Чихачьова замінив член-кореспондент імператорської академії наук, професор Є. Шмурло. Використовуючи своє службове становище, вони розпочали «інвентаризацію» – фактично справжній грабіж галицьких музеїв, книгарень та товариств. Зокрема було демонтовано обладнання друкарні та опечатано музей Наукового товариства імені Т. Шевченка. З його гуцульської колекції забрано найкращі персні, топірці, старі рушниці. 23 грудня 1914 р. обшук відбувся у Національному музеї, у результаті якого з його фондів було вилучено рідкісні книги, листування М. Павлика та архів митрополита А. Шептицького. Саме професор Є. Шмурло з метою «збереження» стародавніх пам'яток на випадок знищення Перемишля вивіз до Петрограда перемишльську єпископську митру-корону Данила Галицького і прапор перемишльського «Сокола» [30, с. 208–210]. У Калуші та повіті окупанти пограбували книгарні, церкви, забравши найцінніші речі, ікони, стародруки та інше майно.

Російський уряд турбував і стан господарки Галичини. Внаслідок військових дій 1914–1915 рр. 1,5 тис. промислових об'єктів було повністю зруйновано, знищено 66 % усіх лісопильних заводів, із 1500 млинів – 1337 перетворено на руїни. Припинили роботу майже всі пивоварні і спиртові заводи. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 33 %. Подібне становище спостерігалося у всіх галузях промисловості [31, с. 87]. Однак надіслані з усієї Російської імперії управлінці не змогли налагодити та ефективно управляти економікою регіону.

Забезпечення діючої армії потребувало великої кількості сільськогосподарської продукції, яку планували отримати в Галичині. Весною 1915 р. перед сільським населенням постала ціла низка проблем,

пов'язаних з початком весняно-польових робіт. Вже восени 1914 р. з'ясувалося, що для проведення весняного посіву у селян не було насінєвого матеріалу. У телеграмі головнокомандувачу арміями Південно-Західного фронту від 18 січня 1915 р. Г. Бобринський наголошував, що «для забезпечення місцевого населення продовольством необхідно щонайменше доставити до нового врожаю з 1 березня по 1 серпня 2,5 млн. пудів (40 тис. тон) муки, 0,5 млн. пудів (8 тис. тон) пшона, крупи або чогось іншого». Також зазначалося, що «допомога для весняного посіву буде необхідною в багатьох повітах у досить значних розмірах і доведеться дбати про забезпечення населення робочою худобою» [32, арк. 36].

У січні 1915 р. Міністерством внутрішніх справ Росії було прийнято рішення створити при управлінні генерал-губернатора Галичини Особливий урядовий продовольчий відділ. З цією метою в розпорядження Г. Бобринського було відряджено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли: гродненський статський радник Барков, чиновник особливих доручень Уоппельмайєр, статський радник Меркулов і земський начальник Нижньогорської губернії Шигорин. Нагляд за організацією допомоги армії та населенню Східної Галичини та Північної Буковини головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту доручив генерал-майору Добронравому, який прибув до Львова на початку лютого 1915 р. Згодом продовольчий відділ очолив В. Бобринський [33, арк. 76].

Про недостатню організацію допомоги місцевому населенню у зв'язку з проведенням весняно-польових робіт свідчать така статистика: за даними продовольчого відділу станом на 15 липня 1915 р. кількість прийнятих вантажів з Росії налічувала тільки 130 637 пудів (2090,19 тонн) насіння, що становило 5,4 % від необхідного. Крім того, допомога населенню насінням надавалася на умовах оплати готівкою і в кредит тим, хто заплатив при закупівлі 25 % готівкою. Решту суми покупець зобов'язувався заплатити не пізніше 1 березня 1916 р. Найбіднішому населенню планувалося видавати насіння в кредит без завдатку [34, с. 104].

Для забезпечення селян робочою худобою продовольчий відділ закупив 3065 коней. Однак коні були доставлені в Східну Галичину із запізненням і перебували в такому поганому стані, що навіть при значних пільгах, що надавалися під час їх купівлі, погано розпродувалися. В підсумку, через обставини військового часу 2233 коней було передано інтендантству військового генерал-губернатора і евакуйовано до Росії [35].

30 квітня 1915 р. з огляду на закінчення посівного періоду та кампанії, пов'язаної із постачанням насіннєвого матеріалу в Східну Галичину, наказом міністра внутрішніх справ Росії М. Маклакова створена у продовольчому відділі комісія була розформована та припинила свою роботу [36, арк. 18].

На початку 1915 р. росіяни розпочали Карпатську наступальну операцію. В лютому – березні 1915 р. австро-угорські війська перейшли у контрнаступ (з 8 до 19 лютого 1915 р. тривали вуличні бої в Станиславові). Зустрічні бої були надзвичайно кровопролитними. Доклавши великих зусиль росіянам удалося стабілізують фронт, але посилюють репресії стосовно місцевого українського населення. В березні 1915 року в Калуші жандарми заарештували як заручників доктора Андрія Коса та співвласника пивзаводу Лейбу Шпінделя (якого родичі викупили з неволі) [37]. Вивезений у с. Парабельське Норільського краю А. Кос на собі відчув російське правосуддя, а найбільше російську бюрократію [38]. Розпорядженням повітового начальника були закриті греко-католицькі храми в більшості населених пунктів Калуського повіту (у Войнилові, Довпотові, Сільці, Середнім, Дубовиці, Луці, Цвітовій, Сівці-Войнилівській, Мошківцях, Довжці) [39].

2 травня 1915 р. розпочинається Горлицька наступальна операція німецько-австрійських військ. За 52 дні битви росіяни втратили 1 млн. 410 тис. вбитих і поранених, театр воєнних дій перемістився на схід. У другій половини червня 1915 р. розпочинається евакуація російських тилових структур із Галичини. На нараді командувачів армій Південно-Західного фронту у Рівному Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович наказав евакуювати частину населення як з території Тимчасового військового генерал-губерна-

торства Галичини, так із західних губерній у центр Російської імперії. Переселенням більш, ніж 4 млн. біженців великий князь намагався створити «атмосферу 1812 р.».

Тотальність Великої війни проявлялася, зокрема й у тому, що при відступі військ віддані ворогові терени сплановано перетворювалися на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів та інших матеріальних і духовних цінностей. Людей, які підпали під такі заходи, називали «вигнанцями» або «виселенцями» й умовно виокремлювали в групу біженців. Тому значна частка виселенців була саме серед біженців з Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами спустошених територій загальмували депортаційну акцію [40]. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи, хоч і не в таких масштабах та менш сплановано й цілеспрямовано.

Наслідками тактики «випаленої землі» при відступі з Галичини в Калуші були демонтовані, вивезені або знищені обладнання ТЕСПу, пивзаводу, млинів на річці Млинівка, поштове та радіо-телеграфне майно, залізничне господарство, запаси дров, солі та ін. Нафтові запаси були частково знищені, частково вивезені до Львова. Про те, як саме діяли спеціальні російські команди корпусних і дивізійних інтендантств при відступі зі Східної Галичини у 1915 р., свідчить рапорт військового інженера полковника Защука командувачу 8-ої армії Південно-Західного фронту генералу О. Брусилову. У ньому повідомлялося, що всі наявні вагони-цистерни по мірі їх наповнення мазутом і нафтою формувалися в поїзди і відправлялися до Львова. Сюди ж вивезли устаткування розібраного Дрогобицького державного нафтопереробного заводу, інвентарна вартість якого складала суму у 9 млн. крб. Невивезені запаси нафтопродуктів просто вилили із нафтосховищ [41, с. 366].

Вилита і непідпалена зі сховищ нафта завдала неабияких екологічних проблем, вивела із сільськогосподарського використання родючі ґрунти. Разом з нафтою горіли і прилеглі житлові та нежитлові

приміщення, інші об'єкти інфраструктури, сотні гектарів лісових угідь. Дбаючи про власні інтереси, російські чиновники градоначальства і повітової адміністрації «ретельно» підготувалися до евакуації. На надіслані підводи завантажували майно місцевих жителів, крамниць, цінності, награбовані в місті та повіті. Військове спорядження, частину документації просто викинули. Кинули напризволяще і важко-поранених хворих польового шпиталю.

6 червня 1915 р. Південна (німецька) армія генерала О. фон Лізінгена (у складі 6 піхотних дивізій) зайняла Калуш. Росіяни втратили 10900 полонених та 6 гармат [42]. За блискучі перемоги 14 травня 1915 р. генерал нагороджений орденом Pourle Mérite (Блакитний Макс), а вже 3 липня одержав до нього дубові гілки. 2 липня 1916 р. отримав звання Почесного громадянина Мукачевого. В боях за звільнення міста та повіту брали участь і калушани, січові стрільці першого куреня першого полку УСС. З початком Великої війни в лавах УСС були калушани: підхорунжий Лісковацький Володимир, стрілець Мандрик Іван, стрілець Папіжевський Федір (с. Тужилів), вістун Белей Петро (с. Войнилів), стрілець Суслик Іван (с. Бережниця), стрілець Швікун Панько (с. Лука), старший стрілець Хомяк Михайло та стрілець Хомяк Василь (с. Верхня), старший стрілець Любка Михайло (с. Пійло), старший стрілець Богусевич Гриць (с. Підмихайля) та ін.

Російські війська відступали неорганізовано. Найбільше потерпіло від «евакуації» цивільне населення Калуського повіту. Відступ нагадував втечу великої маси військовослужбовців, які просто втікали, втративши загальне військове управління. Позбавлені керівництва, забезпечення продуктами харчування, боєприпасами, снарядами, медикаментами (бо вкрай дефіцитними возами вивозили вкрадене майно), нещадно грабували та знущалися з місцевого населення. Зрештою сам імператор Микола II давав приклади невмотивованої агресивності, віддавши наказ розстріляти 9 (22) січня 1905 р. 2,5 тис. мирну демонстрацію робітників Санкт-Петербурга чи в нелюдському ставленні до тварин. За підрахунками російського історика Ігоря Зиміна впродовж 1896, 1899, 1900, 1902, 1908, 1911 років імператор власноручно застрелив: 3786 собак, 6176 котів, 20547 ворон [44, с. 51].

Пограбування Галичини набули нечуваних масштабів і спровокувало великий європейський скандал. Наказом від 21 серпня 1915 р. тимчасового військового генерал-губернатора Галичини генерал-ад'ютанта Г. Бобринського з приводу чисельних фактів незаконного вивозу посадовцями адміністрації і військ майна приватних осіб під час відступу з Галичини, було створено комісію, яка займалася розслідуванням. Одним із її членів було призначено військового слідчого підполковника Колосова – слідчого Львівського військово-окружного суду [45, арк. 147]. Пізніше його було замінено (у зв'язку із переходом ні іншу посаду) наступним військовим слідчим Київського військово-окружного суду Попандопуло [46, арк. 196]. Ця комісія діяла до 7 березня 1916 р., коли посаду тимчасового військового генерал-губернатора Галичини було ліквідовано, а відповідно і його штаб [47, арк. 212].

Перша російська окупація Східної Галичини і Північної Буковини завдала шкоди господарству краю на суму 400 млн. доларів [48]. У пограбованому Калуші розпочався голод. Особливо страждали мешканці міста від нестачі солі (ціна зросла до 32, 40 сотиків) [49]. Знищивши комунальне господарство міста та виробництво поташу на ТЕСПі, росіяни спровокували епідемію висипного тифу. Щодня помирало 15–20 мешканців, яких хоронили за містом на окремому кладовищі (в мікрорайоні Хотіня?) [50]. Відновивши владу, австрійці мобілізували до війська юнаків 1898 р. народження, розмістили в місті гарнізон мадярських гонведів та переслідували місцевих русофілів, висилаючи їх у спеціальні табори [51].

Окрім Талєргофа та Терезіна, калушан карали двома роками тюрми Касса в Угорщині. В березні 1916 р. у місті розміщувалася 10 німецька піхотна дивізія. Військовослужбовці створили розгалужену мережу фортифікаційних споруд кругової оборони. Першу лінію оборони побудували в передмістях : Підгірках, Загір'ї, на вулицях Добрівлянській та Долинській, споруджені залізобетонні доти. Для другої лінії оборони використали будівлі міста, в яких були замуровані вікна, влаштовані кулеметні гнізда. Вулиці перекривалися дротяними загородженнями (типу «іспанський вершник»). Особливо потужно укріпили будівлі

жандармських казарм (на вулиці І. Франка), польського «Соколу», пивзаводу, пошти, суду, залізничного вокзалу та інші. Земляні фортифікаційні споруди (окопи та бліндажі) побудували навіть на міському кладовищі Височанки.

За розпорядженням австрійських властей були демонтовані та реквізовані найбільші дзвони греко-католицьких храмів міста та повіту (пізніше реквізували дзвони з храмів інших конфесій). 4 червня 1916 р. розпочинається Луцький (Брусилівський) прорив військ Південно-Західного фронту. Російський генерал Олексій Брусилов успішно використовував стратегію маневреної війни, рокадні дороги, чисельну та технічну перевагу, хімічні 76-мм снаряди з бойовими отруйними речовинами (фосгеном та венсінітом). Широке використання хімічної зброї (навіть уночі), викликало паніку у військах противника. Наступ тривав до 10 вересня 1916 р. Бойові непоправні втрати з обох боків були величезними. 14 серпня 1916 р. 9-а армія генерала П. Левицького захопила Станиславів. 18 серпня Калуш відвідав та проінспектував місцевий гарнізон ерцгерцог Карл фон Габсбург.

Фото1. Площа Ринок у Калуші перед літніми боями, травень 1917 р.

Росіяни кілька разів проводили розвідку боєм силами Кавказького кавалерійського («дикого») корпусу генерала Михайла Романова (молодшого брата імператора Миколи II), грабували та спалювали передмістя. Події на Румунському фронті війни призупинили активні бойові дії в Галичині. 21 листопада 1916 р. помирає австро-угорський

імператор Франц-Йосиф I. На престол сходить новий імператор Карл I, який продовжує війну. На початку 1917 р. стратегічна ініціатива переходить до країн Антанти. Лютнева буржуазно-демократична революція в царській імперії не зупинила участі у війні Росії. В червні 1917 р. розпочинається наступальна операція військ Південно-Західного фронту.

У вівторок 10 липня 1917 р. 164 піхотна дивізія 12 армійського корпусу генерала В. Черемісова, просуваючись садами і городами, обійшла лінії оборони і зайняла Калуш [52]. Втративши 10 офіцерів, 850 солдатів, 5 гармат, 10 кулеметів, німці відступили за р. Лімницю та зруйнували переправи [53]. Контрнаступ німецько-австрійських військ 17 липня в напрямку с. Новиці був не вдалим, росіяни успішно контратакували силами Дагестанського та Кабардинського кавалерійських полків [54]. 18 липня німці здобули с. Новицю та с. Бережницю [55]. Командувач російського гарнізону в місті, генерал, князь Олександр Гагарін успішно маневрував кавалеристами «дикої дивізії», відбиваючи німецько-австрійський контрнаступ, однак піхотні полки повністю вийшли з-під контролю [56].

Фото 2. Руїни на вулицях Калуша, липень 1917 р.
З колекції Національної біліотеки у Варшаві

Демократизація російської армії, ліквідація військової жандармерії, військово-польових судів та смертної кари мали пагубні наслідки. Військові комітети частин відкрито саботували накази вищого армійського командування. Деморалізація військовослужбовців, масове дезертирство та втрата управління військами привели до ще більшого бідування мешканців міста. Грабежі та насильство стали повсякденним явищем. Священик о. Влодимир Петрушевич, рятуючи вірян, кілька разів виходив із храму святого Архистратига Михаїла на вулиці міста та припиняв безчинства. За це був сильно побитий російськими військовослужбовцями, що привело до важкої хвороби та передчасної смерті в травні 1918 р. Відступаючи з міста, російське командування наказало зруйнувати Калуш. Масштаби руйнування важко оцінити. Вже на початку війни в Калуші було знищенно 1414 будинків і 976 окремих господарств [57, с. 137].

Фото 3. Зустріч австрійських вояків із калуськими дівчатами Після липневих боїв. Калуш (29. 07. 1917 р.)

29 липня 1917 року імператор Карл I разом з командувачем 3 австрійської армії генералом Терстянським фон Надас відвідали

Калуш, проінспектували місцевий гарнізон, нагородили почесними відзнаками «Карпатський Корпус», військовослужбовців 4 німецького резервного корпусу (командувач генерал Ріхард фон Конта). У приміщенні польського «Соколу» зустрілися з представниками громад міста та погодили розмір допомоги мешканцям міста, які зазнали матеріальних збитків під час бойових дій.

Таким чином, воєнні дії та руйнування Великої війни (1914–1918 рр.), інтенсивна русифікація, знищення інфраструктури національних організацій, арешти, вислання та вигнання місцевих жителів Калуша була витвором загарбницької політики Російської імперії. Події війни розвіяли хибну впевненість у можливості здійснити швидке «православлення» Східної Галичини і Північної Буковини насильницькими методами, спираючись на окупаційні російські війська та адміністрацію.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Структура управління
Тимчасового військового генерал-губернаторства
Галичини (1914–1916 рр.)

Відповідно до знайденого в ЦДІАК України документа встановлено структуру органів окупаційної влади.

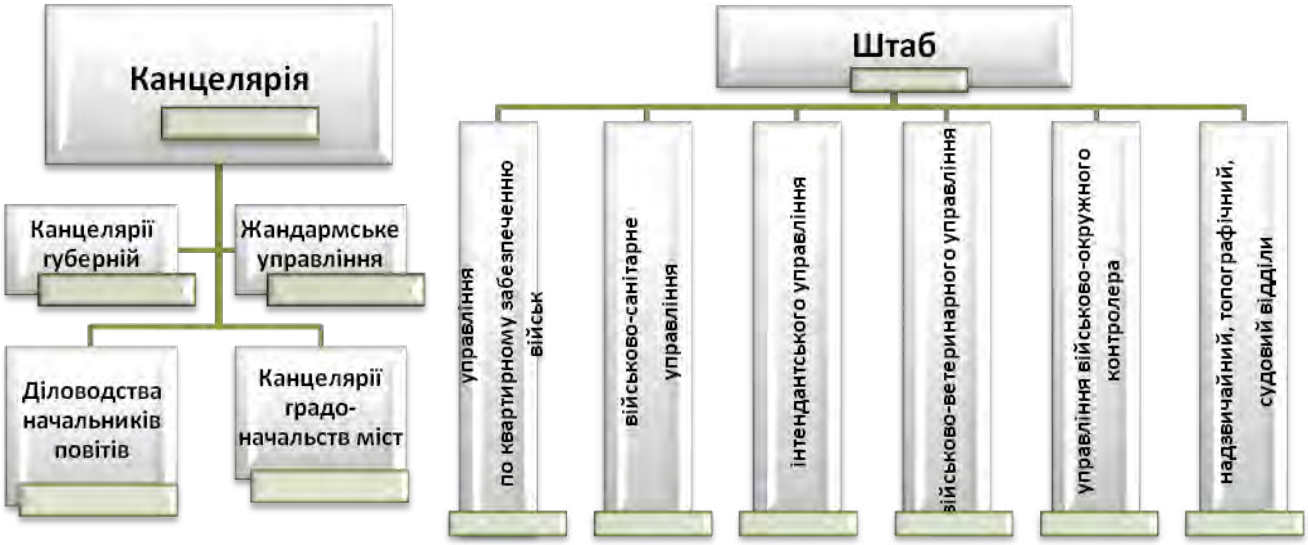

Джерело: ЦДІАК України – Ф. 361– Оп. 1– Спр. 461– арк. 63–64.

Додаток 2. **Населення Австро-Угорській імперії в 1914 р.**

Рік	Австрійці	Мадяри	Українці (русини)	Поляки	Євреї	Інші нац-сті	Загальна кількість
1914	12 млн	10 млн	3,99 млн	4,97 млн	2,25 млн	19,54 млн	52,75 млн

Джерело: Лосєв О. С. Національне представництво у збройних силах Австро-Угорщини на липень 1914 р… – С. 100.

Додаток 3. Населення Калуша в 1914 р.

Роки	З них за віруваннями (осіб)					Загальна кількість населення
	греко-католики	римо-католики	іудейського віросповідання	православні	євангелисти	
1914	2790	1518	4363	0	2	8673

Джерело: Грабовецький В. В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. – С. 130.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Милюков П. Воспоминания / Павел Милюков: в 2-х т. – Т. 2 (1907 – 1917). – М. : ИПЛ, 1990. – 446 с.

2. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

3. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / Олесандр Реєнт, Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 3–37.

4. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: В 2-х кн. / под ред. А. А. Добровольского, сост. А. А. Саатчиан. – Кн. 1. – Т. I–VIII. – СПб., 1911. – 3522 с.

5. Положение о полевом управлении войск в военное время. – Пг., 1914. – 284 с.

6. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: В 2-х кн. / под ред. А. А. Добровольского, сост. А. А. Саатчиан. – Кн. 1. – Т. I–VIII. – СПб., 1911. – 3522 с.

7. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 – до 1919. / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1992. – 44 с.

8. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 85 : Об организации первоначального управления в Галиции, 25 августа 1914 – 12 февраля 1915 г. – 16 арк.

9. Лосєв О. Національне представництво у збройних силах Австро-Угорщини на липень 1914 р. / О. С. Лосєв // Перша світова війна у військово-історичному вимірі

(до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – 211 с.

10. Грабовецький В. В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 130.

11. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 19а: Отчет штаба о деятельности Временного военногогенерал-губернатора Галиции, 29 авг. 1914 – 1 июля 1915 гг. – 5 арк.

12. Там само. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 19а. – 5 арк.

13. Там само. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 19д. – 33 арк.

14. Там само. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 19д. – 34 арк.

15. Там само. – Ф. 361. – Оп. 1. Спр. 537. – 98 арк.

16. ДАЛО – Ф. 907. – Оп. 1. Спр. 14. – 18 арк.

17. Сухий О. Від русофільства до москвофільства: російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті / Олексій Сухий. – Львів, 2003. – 498 с.

18. Мазур О. Міське населення Східної Галичини у воєнному лихолітті 1914–1918 рр. / Орест Мазур // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Вип. 16. – Львів, 2008. – С. 265–274.

19. Особые журналы Советаминистров Российской империи. 1915 год / Федеральное архивное агентство; Российскийгос. Исторический архив / Б. Д. Гальперина (редкол.), Б. Д. Гальперина (отв. сост.). – М. : РОССПЭН, 2008. – 716 с.

20. Свобода. – 1916. – Ч.100. –19 серп.

21. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Александра Бахтурина [В. В. Шелохаев (предисл.)]. – М. : АИРО-XX, 2000. – 264 с.

22. Лозовий Є. Реквізиція дзвонів в церквах та костьолах Східної Галичини в роки Першої світової війни / Євген Лозовий // Україна в минулому. – К. : Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 64–75.

23. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899 – 1939 рр.) / Галина Гладка : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 Історія України; / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 18 с.

24. Берест І. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / Ігор Берест // Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка» – № 584. – Львів, 2007. – С. 52–57.

25. Там само. – С. 54.

26. Свобода.– 1915.– Ч. 48. – 27 квіт.

27. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

28. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. Спр. 525: О судах в Галиции, 15 января – 23 апреля 1915 г., 235 арк.

29. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. Спр. 532: О городских и общественных учреждениях, 1915–1916 гг., 816 арк.

30. Маковський В. Талергоф. Спогади і документи / Василь Маковський. – Львів. – 1934. – 249 с.

31. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років / Іван Карпинець. – Львів : Панорама, 2005. – 375 с.

32. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 609: О продовольственной помощи местному населению 1914–1916 гг., 389 арк.

33. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 4: О назначении и перемещениичинов по службе 25 ноября – 31 декабря 1914 г., 208 арк.

34. Малянтович Н. Законы о политических и общественных преступлениях / Николай. Малянтович, Николай Муравьев. – СПб., 1910. – 843 с.

35. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 609: О продовольственной помощи местному населению 1914–1916 гг., 389 арк.

36. ДАЛО – Ф. 907. – Оп. 1. Спр. 141: С отчетом по управлению Львовской губернией (3. 08. 1915 г. – 22. 09. 1915 г.), 116 арк.

37. Свобода. – 1915. – Ч. 34 –23 берез.

38. Свобода. – 1916. – Ч.136 –11 листоп.

39. Свобода. – 1916. – Ч. 43 – 8 квіт.

40. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. , 2002. – Вип. 4. – С. 111–132.

41. Горлицкая операция. Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914–1917 гг.) / ред. В. Е. Белолипецкий – М.: Военноеиздво Народного комиссариата обороны СССР, 1941. – 408 с.

42. Свобода. – 1915. – Ч. 66. – 8 черв.

43. Свобода. – 1915. – Ч. 144. – 7 груд.

44. Зимин И. Взрослый мир императорских резиденций. Вторая четверть XIX – начало XX в. / Игорь Зимин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www. litres.ru/pages/biblio_book/

45. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 32: Подлинные приказы временного военного генерал-губернаторства 3 мая 1915 – 23 марта 1916 гг., 213 арк.

46. Там само. – Ф. 363. – Оп. 1. Спр. 32. – 213 арк.

47. Там само. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 32. – 213 арк.

48. Свобода. – 1916. – Ч. 42. – 6 квіт.

49. Свобода. – 1915. – Ч. 150. – 21 груд.

50. Свобода. – 1915. – Ч. 144. – 7 груд.

51. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918 рр. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. – К.; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 236 с.

52. Свобода. – 1917. – Ч. 82. – 14 лип.

53. Свобода. – 1917. – Ч. 83. –17 лип.

54. Свобода. – 1917. – Ч. 84. – 19 лип.

55. Свобода. – 1917. – Ч. 85. – 21 лип.

56. Свобода. – 1917. – Ч. 86. – 24 лип.

57. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 137.

IGOR ILNYTSKYI, the Candidate of Historical Sciences (PhD),
the teacher-methodologist of the State Higher Educational Institution
Kalush Polytechnical College

KALUSH ON ABRUPT TURNS OF THE GREAT WAR of 1914–1918

Abstract: *According to archival materials of the great war period, in the article, it has been made an attempt to shed light on mechanisms of the work of senior military commanders of the fighting countries, and organization features of civilian life. The author has analyzed the governing structure of the Kalush city and county, russification policy, repressions, arrests, deportations, human and material losses.*

Key words: the theater of war, the occupation regime, repressions, hunger, typhus, robbery, deportation, destructions.

ПОСТАТІ

УДК 323. 12/.13 (477. 86)

АНДРІЙ ФРАНКО, кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу франкознавства
Інституту Івана Франка
Національної академії наук (НАН) України
ОКСАНА ФРАНКО, доктор історичних наук,
професор кафедри етнології історичного
факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка (м. Львів)

ІВАН ҐОНТА (ГАМАЛІЯ) – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ З ФРАНКОВОГО РОДУ

Анотація. *Розглянуто основні «епізоди» героїчного життєвого шляху Івана Ґонти (Гамалії), онука брата Івана Франка Онуфрія, стисло висвітлено вшанування громадськістю світлої пам'яті українського патріота-звитяжця.*

Ключові слова: *Іван Ґонта (Гамалія), герой, село Збора, Українська повстанська армія (УПА), Музей-оселя родини Івана Франка у селі Підгірки, місто Калуш, Чорний ліс.*

Онук Онуфрія Яковича Франка (1861–1913) по дочці Розалії (1892–1972) [11, с. 520] – курінний Української повстанської армії, за переказами, нащадок козацького роду [19, с. 847]. Іван Йосипович Ґонта (Гамалія) (1913–1944) став національним героєм України [12, с. 4; 18, с. 13].

Рід Ґонтів походив зі Збаража. Дід Івана Ґонти (по лінії Йосипа, батька Івана) Микита продав там хату із землею та купив хату і 40 моргів поля в селі Збора, що розташовані на відстані близько 10 км від міста Калуша.

Він мав багато дітей, серед них – синів Йосифа, Василя та Андрія. Останній виїхав до Америки. Син Василя Степан Ґонта працював лікарем в Калуші і проживав в селі Підгірки. Тепер тут мешкає його родина [12, с. 4].

Фото 1. Зліва направо: Іван Ґонта (Гамалія) з сім'єю: мати Розалія Онуфріївна, вітчим Федір Баб'як, брат Михайло

Саме селу Підгірки, що знаходиться на відстані 4 км від міста Калуша (а нині колишнє село стало адміністративно-територіальним мікрорайоном районного центру Івано-Франківської області), судилося стати історичним місцем постійного проживання розгалуженої родини брата Івана Франка Онуфрія [9, с. 2]. Продавши свої частки батьківської землі і майна у Нагуєвичах, які були правомірно отримані за судовим рішенням у цивільному процесі, що його розпочали Франкові брати у суперечці за поділ спадщини з їх вітчимом Григорієм Гавриликом, Іван і Онуфрій спільно купили землю з будівлями та лісовими угіддями в цьому мальовничому підгірському населеному пункті [14, с. 2; 17, с. 2].

На початку квітня 1904 р. велика родина дідуся Івана Ґонти (Гамалії), Онуфрія Франка і його бабусі Юліани (1861–1945) (котра походила з шляхетського роду Дидинських), що тоді складалась разом з ними із дев'яти осіб: Якова (Яся) (1887–1913), Антона (1888–1974), Марини (1890–1976), матері Івана Ґонти Розалії (1892–1972), Анни (1894–1949), Анастасії (1896–1975) та Михайла (1900–1951), переїхала до Підгірок і оселилася в старій, але ще доволі міцній хаті. Вона належала сину

покійного священика, судді Насаді, що постійно мешкав у Львові та вирішив продати Франкам цей маєток [14, с. 2]. Вже в Підгірках народилася наймолодша восьма дитина Омелян-Володимир (1906–1981) – наш батько і дідусь, у реконструйованій хаті якого було урочисто відкрито 30 серпня 1992 р. один із важливих франкознавчих та краєзнавчих центрів – меморіальний Музей-оселю родини Івана Франка – на підставі рішення виконавчого комітету Калуської міської ради № 126 від 14.06.1989 р. [11, с. 522]. Ініціаторами створення Музею (який з 2007 р., отримав поважний статус Народного музею) були професор, доктор історичних наук ЛНУ ім. І. Франка Оксана Омелянівна Франко (1939-го року народження) та її син, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу франкознавства Інституту Івана Франка Національної академії наук (НАН) України (м. Львів) Андрій Дмитрович Франко (1965-го року народження), співавтори пропонованої на суд читачів статті (які, до речі, вперше дослідили генеалогічне древо Івана Франка від його глибинного «коріння до верхів'я широкого розгалуження крони», що в оригінальному художньо-графічному «форматі» експонується в Музеї), а також великий ентузіаст розвитку краєзнавства, відомий освітньо-педагогічний діяч, франкознавець, перший директор музею (1992–2013) Лідія-Христина Романівна Іваницька (1938-го року народження). До слова, будинок власноруч було зведено Омеляном-Володимиром у 1934–1935 рр. на одній із земельних ділянок, що спільно належала обидвом братам – Івану та Онуфрію.

Про спільну власність на землю свідчить заповіт Івана Франка [1, арк. 1; 11, с. 520]. До речі, Іван Франко зі своєю родиною часто відвідували його брата то мандруючи до Карпат, то їдучи на відпочинок, то в різних науково-організаційних та суспільно-громадських справах [4; 5]. Село Підгірки стало відтоді родинним місцем, сімейним рекреаційним центром, відпочинковою «меккою», фамільним «гніздом», «отчиною», про що неодноразово писав Онуфрій в листах до Івана Франка, зокрема в листі від 24 квітня 1904 р., щиросердно запрошуючи його з сім'єю на відпочинок на все літо [3, спр. 1636, арк. 317, 318; 16, № 97, с. 2; № 101, с. 2; № 105, с. 3; № 111, с. 2]. Про спільну власність братів та неодноразові відвідини Іваном Франком та

його родиною села Підгірки згадували зокрема у відомих контроверсійних спогадах під назвою «Іван Франко і його родина. Спомини» (Торонто, 1956) його дочка Анна (1892–1988) [11, с. 520] та сини Андрій (1887–1913) [7, с. 81–121], Петро (1890–1941) [11, с. 520] і Тарас (1889–1971) [19, с. 844–847], а також дочка останнього, онука Каменяра, «маститий» мовознавець Зеновія Юрачківська-Франко (1925–1991) [7; 17, с. 2] та дружина письменника Ольга (з Хоружинських) Франко (1864–1941) [11, с. 526], чимало інших дослідників, публіцистів, науковців-франкознавців [7; 11; 16]. На основі неспростовних архівних та друкованих джерел і достовірних, задокументованих нами свідчень, на противагу суперечливим, необґрунтованим судженням Р. Горака, слід переконливо, аргументовано, недвозначно наголосити на тому, що Іван Франко приїздив-таки до Підгірок на похорон брата Онуфрія (помер 28 липня) 30 липня 1913 р., про що, зокрема, яскраво згадував у декількох публікаціях безпосередній очевидець історичних подій, славний родак цього села – відомий український маляр Григорій Смольський (1893–1985) [13, с. 3].

У Підгірках та навколишніх селах Хотінь, Підмихайля, Тужилів, Перевозець, Ясінь, ймовірно, і в с. Студінка є вірогідні автентичні свідчення, що і в рідному селі Івана Ґонти (Гамалії) Зборі Іван Франко та його сім'я збирали етнографічні, історичні та фольклорні матеріали, які збереглися в його особистому архіві [3, спр. 4528, 4626; 11, с. 520; 2; 10].

У 1912 р. Йосиф Ґонта одружився з племінницею Івана Франка Розалією. Батько надав йому 18 моргів поля в Зборі, і молоді почали ґаздувати. Щоправда, земля в селі попелиста, не дуже родюча, тому реальна вартість її не була такою великою, як хибно вважалось раніше. Спочатку молода сім'я проживала в батьківській хаті. Ще декілька років тому праворуч при в'їзді в село стояла старенька хата, в якій в 1913 р. народився наш національний, ще й досі, на жаль, маловідомий, герой Іван Ґонта (що став пізніше більш відомим на псевдо (Гамалія) [12, с. 4].

Юрій Іванович Воробель, 1904-го року народження, якому на час нашої зустрічі (1997 р.) виповнилось 93 роки, добре запам'ятав весілля Йосифа Ґонти і Розалії Франко. Через рік по церковному шлюбі

народився син Іван. Батько дуже любив первістка, носив його на руках, хоч тоді на селі така ніжна, сказати б доброзичливо-іронічно, «маскулінна» родинна опіка вважалась незвичною, занадто пестливою формою виховної поведінки, яка традиційно була суто жіночою педагогічною справою.

Та почалась Перша світова війна, і Йосифа мобілізували до війська. Немов відчуваючи, що він не повернеться з війни, новобранець тимчасово втік із *ситерунку* [збірного пункту. – *А. Ф., О. Ф.*] в Калуші і ще раз, гірко плачучи, попрощався з сином і сім'єю. Тепер уже востаннє, назавжди. Лише через багато років після загибелі чоловіка Розалія Франко-Ґонта вийшла заміж за сусіда Федора Баб'яка [18, с. 13]. На цьому весіллі наш достовірний свідок, очевидець історичних подій Юрій Воробель був дружбою. За своє довге, тернисте життя він бачив власними очима і війни, і в'язниці, і Сибір...

У 1924 р. у подружжя Федора та Розалії Баб'яків народився син Михайло. Брати (по матері), незважаючи на помітну різницю у віці, дуже шанобливо, доброчесно ставились один до одного. Вони вчилися в сільській школі, а потім у Львові. Цьому сприяв, настійливо заохочуючи до науки, брат Розалії Михайло Онуфрійович Франко з Підгірок [12, с. 4]. Його рідні діти повмирали малими, і він всю свою батьківську любов переніс, сказати б, сублімаційно екстраполював з родинним пієтетом, родинною теплотою на суспільно-культурологічне та громадсько-патріотичне виховання племінників. Михайло Франко свого часу вчився в гімназії, організував у Підгірках «Просвіту», кооперацію, керував будовою школи, Народного дому, був національно свідомою людиною і, небезпідставно гадаємо, здійснював значний моральний вплив на трьох, названих на честь письменника, Іванів Франків [себто представників, нащадків високодостойного Франкового роду із символічним, не випадковим поєднанням гучних назв імені та прізвища видатного Українця. – *А. Ф.; О. Ф.*] – синів Розалії, Анни та Антона, які поряд із сином їх сестри Анастасії Онуфріївни Миколою Маґасом також героїчно загинули в лавах УПА [15, с. 900–901]. До речі, брутально, неправомірно репресовані Радянською владою їхні родини були вивезені на Далекий Схід, до

Караганди, Сибіру і Республіки Комі. До слова, сім'я Анни Онуфріївни так ніколи і не повернулася з автономного «утворення» Комі [11, с. 527].

У рідному селі Збора Іван Ґонта організував «Просвіту», очолював спортивно-військове товариство «Луг», яке під прикриттям спортивної організації готувало молодь для майбутніх Збройних сил України, для вирішальних боїв у майбутньому, щоб у військовому двобої за незалежність і суверенітет здобути омріяну багатьма поколіннями державну самостійність Вітчизни. В такий публічний, педагогічно-виховний спосіб він перейняв яскравий приклад життєвого організаційно-патріотичного чину вуйка Володимира-Омеляна (нашого батька і дідуся), який очолював товариство «Луг» у Підгірках [15, с. 901–902].

Іван Ґонта проводив тренування не тільки в селі. Урочистим походом під синьо-жовтими прапорами вирушала молодіжна маніфестація до Калуша та інших міст. Там влаштовувались фестини та спортивні змагання. Патріотично-спортивний вишкіл, що його організовував Іван Ґонта та інші ініціативні діячі, гаряче підтримував Михайло Франко [19, с. 844–847]. Видається доцільним зауважити, що навіть псевдо (Гамалія) походить з дому Михайла: там часто збирались як до хати-читальні творчо налаштовані на політичні та літературно-публіцистичні бесіди і диспути люди. Пам'ятаю [йдеться про ремінісценції Оксани Омелянівни Франко – одного із співавторів пропонованої статті. – *А. Ф., О. Ф.*], як чудово декламували «Гамалію» Т. Шевченка. Майстерні виконавці-декламатори натхненно читали безсмертні рядки Кобзаревого твору з таким ефектом невимушеного, поетикального досягнення душевного катарсису, що присутні щиросердно плакали у сентиментальному захопленні та емоційному, духовному співпереживанні. Ймовірно, під ідеалістичним, національно-патріотичним впливом такого читання Іван Ґонта запозичив собі такий героїчний, революційний, історичний, символічний псевдонім (Гамалія) [18, с. 13].

У 1942 р. Іван закінчив дворічну Львівську аграрну школу в передмісті Дублянах. Справді, нам поталанило зустрітись із ще одним сучасником Івана Ґонти Дмитром Андрійовичем Воробелем

(однофамільцем згаданого вище іншого очевидця подій), який пізніше також закінчив цю школу. До згаданого щойно інтерв'ю з безпосереднім свідком подій дослідники і очевидці достеменно не знали або вже не пам'ятали, яку саме освіту отримав Іван. Було тільки відомо, що він вчився у якомусь освітньому закладі Львова. Слід чітко зазначити, що після закінчення агрономічної школи він упродовж певного часу працював у фільварку в с. Копанки, а також на фруктовій фабриці в Калуші, де головним інженером був Михайло Франко [15, с. 901]. Непередбачувані зигзаги долі призвели до того, що Іван опинився під час війни у Варшаві (бл. 1942 р.).

Фото 2. Сотенний УПА Іван Ґонта (Гамалія), Варшава, 1942 р.
З архіву історика Андрія Франка

У Зборі кажуть, що багато хто їздив у ті цивілізовані, заможні краї на заробітки або ж на навчання. Ще за часів німецької окупації Іван став членом Української військової організації (УВО), взявши активну участь у боротьбі проти німецьких загарбників. Односельці пам'ятають, як неодноразово проходив він на чолі своєї сотні через Збору. Підтягнуті, з військово-спортивною виправкою хлопці, що були одягнені у нові мундири, під звуки оркестру із синьо-жовтими прапорами марширували колоною, а позаду на возах везли амуніцію. Німці навіть

остерігались заходити в ці села, позаяк українські вояки були там справжніми, неформальними господарями.

Іван Ґонта був сотенним, а потім курінним, керуючи бойовою підготовкою багатьох сотень загартованих і необстріляних парубків з навколишніх сіл і містечок. Це був істинний цвіт свідомих юнаків і дівчат, які безкомпромісно, самовіддано поставили на вівтар свободи своє молодече життя. Серед них, зокрема, були Поповчаки з Копанок, Башти зі Зборої, Климишини з Верхньої, Василь Гурський, який пізніше жив в Канаді, та багато відомих і невідомих героїв. У пам'яті односельців Івана Ґонти виразно закарбувався бій з німцями у Зборі, неподалік церкви, якраз тоді згорів сільський Народний дім [12, с. 4].

Серед членів УПА були і національно-патріотично свідомі, хоробрі дівчата, які доброчесно, сміливо виконували обов'язки розвідниць, листонош, медичних сестер тощо. Стефа Бойко із села Чертиж була нареченою Івана Ґонти. Вона доставляла пошту в УПА, вміло, граціозно, ефектно їздила на коні, не раз навідуючись до Збори, де гостювала у матері Івана – свекрухи Розалії [18, с. 13]. Їй, вродливій, середнього зросту білявці було тоді лише двадцять років. Іванові йшов уже тридцятий рік. Це був гарний, міцно складений, середнього зросту чоловік з русявим, трохи хвилястим волоссям [12, с. 4]. Слід також зауважити і ще про одну антропологічну деталь у стислому описі штрихів до історичного портрета Ґонти. Красивий парубок, вродливий легінь генетично, за зовнішнім виглядом, був дуже схожий на матір, як і його брат Михась.

У Зборі я [Оксана Омелянівна Франко – один із співавторів пропонованої статті. – *А. Ф., О. Ф.*] зустріла Ганну Лесів, 1926 року народження, яка мешкала і вчилась деякий час кравецької справи в гостинній родині Стефи Бойко в селі Чертиж. Вона бачила багато разів Івана Ґонту, який до своєї любої нареченої під'їжджав як бравий, романтичний лицар, «вершник на білому коні», чарівно, міфологічно оспіваний у поезії та прозі… Незабаром її заарештували, а родину вивезли на край світу – до холодного, сніжного, екзистенційно «потойбічного» Сибіру… Ганна Лесів стверджувала, що несправедливо засуджені члени цього сімейства так і не повернулись на батьківщину

[11, с. 527]. Але, на щастя, Стефа пізніше приїхала-таки до рідних «пенатів», тихо, безжурно доживаючи віку в Калуші.

На Покрову у Зборі празник. Сюди звідусіль традиційно донині з'їжджаються люди. Це величне свято дуже любив, поціновував Іван Ґонта, котрий завжди навідувався або сам, чи зі своїми вояками, вміло «гарцюючи» на світло-сивому коні, в гарному мундирі. Він уважно піклувався про те, аби вояки були у найкращій формі, подаючи достойний власний приклад для наслідування іншим бійцям.

У цей день (14 жовтня) село *Збора* неодмінно ставало унікальним місцем *збору* (даруйте за невимушену, цікаву історіологічно-асоціативну тавтологію) всієї Франкової родини. Приїжджали і приходили гості з навколишніх селищ Підгірок, Студінки, міста Калуша і навіть зі Львова. Я пам'ятаю ці яскраві, святочні, незабутні празники. Тітка Рузя (Розалія) готувалась до них, як до весілля: різалось, смажилось, пеклось [18, с. 13]. Це був єдиний день у році, коли в її садибі збиралася вся родина: і мати Юлія Франко (з Дидинських), і Антон, і Михайло, і Володимир-Омелян, і сестри Марина, Ганна та Анастасія зі своїми сім'ями, – іноді тут (у селі Збора) гостював, що дуже знаменно для історії місцевого краєзнавства, *і Іван Франко з родиною зі Львова* [19, с. 847–848; 17, с. 2]. Тітка Рузя була моєю хресною матір'ю, завжди пригощала, обдаровувала гостинцями. Ми взаємно щиросердно любили одна одну [11, с. 526–527].

14 жовтня 1944 р. був особливий празник, останній в короткому, проте яскравому, подвижницькому житті Івана Ґонти. Вже вдруге прийшли «визволяти» жорстокі, підступні, войовничі північно-східні «єзуїти-азіати» – «друзі руські», – і одразу ж почалось планомірне, систематичне, стратегічне винищення, оперативна ліквідація українських партизанів. Не бралася до уваги та істотна обставина, що вони свідомо чинили самовідданий опір спільному ворогу – німецьким окупантам [12, с. 4]. Ще гриміла глобальна війна, а вже загони енкаведистів (членів НКВД) прочісували ліси, поступово підбиралися до криївок-бункерів, вдавалися до різноманітних засобів цілеспрямованого впливу аж до підступного, віроломного «внедрения» своїх агентів-розвідників з метою роз'єднання, дискредитації і згодом суцільної

ліквідації українського партизанського національно-визвольного руху [8, с. 5].

...14 жовтня 1944 р., надвечір'я. Мені ще не було шести років, а я все достеменно, чітко пам'ятаю, як сьогодні. Почало сіріти, смеркати. Гості пошепки тривожно перемовлялись: «Хлопці йдуть...». Стали в дозорі на брамі і на дорозі. У велику хату увійшло багато хлопців і дівчат, їх гостинно, з істинним душевним теплом пригощали, а потім відбулася забава. Не танцювали, але бавились – тут слід згадати, зокрема, забави «Рвали вишні», «Пошта-пошта», «Рахувати місяці», – і проводились інші цікаві, змістовні, веселі молодечі ігри та скромні розважальні святкові дійства...

Пригадую: гірко плакала цьоця Рузя, але чому це сталося, я тоді з дитячою наївністю не могла збагнути. Вона виряджала сина на смертельну небезпеку з виразним усвідомленням жертвенного патріотичного обов'язку [11, с. 526–527]. Відчувала материнським серцем, напевно, що проводжає свою дитину, рідну кровинку востаннє, як і колись, тридцять років тому, свого чоловіка, батька Івана, на жорстоку, невблаганну війну [18, с. 13].

Як доволі достовірно, з емоційним запалом, ретроспективно пригадував поважний, тоді 92-річний свідок Юрій Воробель, кожен з вояків взяв із собою сніп соломи, щоб десь в лісі заночувати, продукти, теплий одяг. Герої свідомо, цілковито альтруїстично пішли в невідомість, у моторошну темноту, незбагненне фізичне небуття… та не в забуття наступних поколінь, а в духовне безсмертя історії України! Вдячні нащадки завжди пам'ятатимуть героїчну звитягу своїх батьків, дідів, прадідів!

Першого листопада 1944 р. в лісі поблизу Грабівки гримів страшний бій, полягло багато справжнього українського цвіту, в тому числі загинув і курінний Іван Йосипович Ґонта – онук брата Івана Франка Онуфрія [11, с. 526–527], наш воістину національний герой, якого так символічно, пророчисто нарекли в честь його близького родича, відомого, харизматичного письменника [6, с. 28–29].

На ювілейному вшануванні 50-річчя УПА в Чорному лісі неодноразово згадувалось ім'я Ґонти, у селі Зборі урочисто, заслужено

вшанували його нетлінну, незнищенну пам'ять. Вона живе в родини, односельців, житиме вічно у всіх серцях, розумах, душах тих людей, хто не забув сміливих, відчайдушних борців за волю України.

У Зборі вдячні нащадки назвали в честь героя вулицю Ґонти-«Гамалії», яка до новітніх подій мала типологічно радянське, заскорузле, уніфіковане, банальне, сіре найменування – вулиця Колгоспна. Видається доречним зауважити, що в Калуші необхідно встановити меморіальну дошку видатному родаку славного селища однойменного (себто Калуського) району чи спорудити барельєф І. Ґонти, слід також назвати одну з вулиць районного центру та обласного центру (Івано-Франківська) іменем свого високодостойного земляка – видатного національного звитяжця.

У 1990 р. нетлінні останки-реліквії героїв Чорного лісу перенесено в спільну могилу на Грабівському цвинтарі. У 1993 р. було урочисто, на велелюдному зібранні патріотично налаштованих прихильників духовного вшанування монументального образу захисників Батьківщини відкрито величний пам'ятник героям [12, с. 4].

У 1999 р. Музей І. Франка у с. Підгірки (м. Калуші) підготував цікаву, змістовну, інформаційно насичену, концептуальну регіональну телепередачу про Івана Ґонту, а 16 жовтня 2013 р. до столітнього ювілею з дня його народження тут було шанобливо, велелюдно відзначено пам'ятний день, присвячений світлій постаті нашого безсмертного у віках національного Героя.

ДЖЕРЕЛА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 12. – Оп. 23. – Спр. 1. – Арк. 1. – [Франко І. «Завіщання». Запис 2].

2. Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965 / Упор. І. Д. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький; Відп. ред. З. Т. Франко. – К.: Наук. думка, 1966. – 543 с.

3. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Відділ рукописів та текстології. – Ф. 3 (Іван Франко).

4. Когут М. Калущина: Люди і долі / Микола Когут. – Калуш, 2006. – 236 с.

5. Путівник. По місцях перебування й увіковічення пам'яті Івана Франка на Прикарпатті (екскурсійні маршрути). – Івано-Франківськ, 2006. – 296 с.

6. Содоль П. Українська повстанча армія 1943–1949: Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк: Пролог. – Тернопіль: Лілея, 1995. – Вип. 2. – С. 28–29.

7. Франко А. Андрій Франко як науковий дослідник фольклористично-етнографічного доробку Григорія Ількевича, перекладач, креативний співробітник, секретар, помічник, опікун Івана Франка / Андрій Франко // Українське літературознавство: Зб. наук. праць. – Львів: Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2012. – Вип. 76. – С. 81–121.

8. Франко А. Віра Франко – в'язень гітлерівських та сталінських концентраційних таборів / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2007. – № 46. – 14 листоп. – С. 5.

9. Франко А. Вшанування пам'яті Івана Франка в Калуші на Прикарпатті / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2006. – № 49. – 6 груд. – С. 2.

10. Франко А. Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка / Андрій Франко // Визвольний шлях: Сусп.-політичн., наук. та літературн. місячник. – К.; Лондон: Укр. Вид. Спілка ім. Юрія Липи, 2006. – Річн. 59. – Кн. 7–8 (лип.–серп.). – С. 74–91.

11. Франко А. Етнографічні та краєзнавчі матеріали в Музеї Івана Франка в Калуші / Андрій Франко, Оксана Франко // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3 (111) (трав.–черв.). – С. 519–531 [залучено раритетний франкознавчий фотоілюстративний матеріал родини Івана Франка. – *А. Ф., О. Ф.*].

12. Франко А. Курінний УПА Іван Франко-Ґонта (Гамалія) (П'ять Іванів з Франкового роду, названих на честь письменника, загинули за волю України в рядах УПА) / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2006. – № 34/35. – 30 серп. – С. 4.

13. Франко А. Лицар українського мистецтва (До 100-річчя від дня народження Г. Смольського / Андрій Франко, Оксана Франко // Дзвони Підгір'я. – 1993. – 25 листоп. – № 133. – С. 3.

Висвітлено відомості про приїзд І. Франка разом з сином Петром (1890–1941) 30 липня 1913 р. до с. Підгірки (тепер в межах м. Калуша) Івано-Франківської обл. на похорон рідного брата Онуфрія. Свідком участі в церемонії поховання письменника, до постаті якого була прикута загальна увага односельчан, був художник (тоді гімназист) родак цього села Григорій Смольський, котрий документально описав перебування І. Франка в Підгірках та умістив власний малюнок хати Онуфрія, що має велике меморіальне значення (див.: Смольський Г. Іван Франко в Підгірках / Григорій Смольський // Жовтень. – 1978. – № 8). Представники родини Івана Франка (мальовниче село полюбляли його діти, а дружина Ольга, з Хоружинських, відвідувала родинне гніздо аж до самої смерті у 1941 р.) часто приїжджала, особливо на літніх вакаціях, до с. Підгірки, де проводили декілька місяців у гостинній садибі та

на широкому обійсті Онуфрія Франка, онуком якого (по «лінії» його доньки Розалії) був курінний УПА Іван Ґонта (на псевдо (Гамалія)) (1913–1944) – головний об'єкт ретельної уваги співавторів представленого на розсуд читачів дослідження.

14. Франко А. Нащадки Івана Франка по брату Онуфрію / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя / Міністерство культури і туризму України. – К., 2006. – № 49. – 6 груд. – С. 2.

15. Франко О. Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка (родинні спогади і дослідження) / Оксана Франко. – У вид.: Тарас Франко. Вибране: У 2-х томах / Упоряд. Є. Баран, Н. Тихолоз. – Івано-Франківськ: Сеньків М. Я., 2015. – Том 1. – С. 897–922 (Серія «Бібліотека Галицька». Вип. 4).

16. Франко О. Іван Франко і Підгірки (З родинного листування) [вперше опубліковано листи Онуфрія Яковича Франка до Івана Яковича Франка – *А. Ф., О. Ф.*] / Оксана Франко // Дзвони Підгір'я. – 1993. – № 97. – С. 2; № 101. – С. 2; № 105.– С. 3; № 111. – С. 2.

У розлогій «продовжуваній» статті вперше публікуються з передмовою і відповідним текстологічним коментарем-поясненням доктора історичних наук, професора кафедри етнології історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка Оксани Омелянівни Франко *(1939 р. народж.)* листи її дідуся Онуфрія Яковича Франка до його брата Івана Франка. У 1992 р. О. О. Франко разом із сином, кандидатом історичних наук Андрієм Дмитровичем Франком (*1965 р. народж.)*, нині (починаючи з 1 січня 1994 р.) науковим співробітником львівського Інституту Івана Франка НАН України, котрий захистив у 1995 р. дисертацію на тему «Науково-організаційна та видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка») організувала в реконструйованому будинку її батька Омеляна-Володимира Франка в с. Підгірки (тепер у межах м. Калуша) Івано-Франківської обл. меморіальний Музей-оселю родини Івана Франка. Один із важливих франкознавчих та краєзнавчих центрів галицького регіону знаходиться на землі, що перейшла із спільного володіння у приватну власність родини брата письменника Онуфрія Франка за заповітом Івана Франка. На основі неспростовних документальних свідчень вперше у модерні часи переконливо, аргументовано стверджується, що важко хворий письменник приїхав-таки, на противагу суперечливим, неоднозначним судженням Р. Горака, до с. Підгірки на похорон брата Онуфрія 30 липня 1913 р. Після судового процесу Івана та Онуфрія Франків (захисником був відомий адвокат з м. Калуш Є. Олесницький) з вітчимом, війтом Г. Гавриликом щодо поділу їхнього родинного маєтку в с. Нагуєвичах, що поблизу м. Дрогобич, брати на відступні кошти купили у 1904 р. 42 морги землі з будівлями та лісовими угіддями в с. Підгірки. Родина Івана Франка часто відвідувала, особливо на літніх вакаціях, гостинну садибу Онуфрія Франка – дідуся курінного УПА Івана Ґонти (на «псевдо» (Гамалія)) (1913–1944).

17. Франко О. Його рідня (До 125 річчя з дня народження І. Я. Франка) / Оксана Франко // Літературна Україна: Орган Спілки письменників України. – 1981. – № 67. – С. 2.

18. Франко О. Курінний УПА Іван Ґонта [під рубрикою «З Франкового роду»] / Оксана Франко // Дзвони Підгір'я. – 2013. – № 46. – 1 листоп. – С. 13.

19. Франко Т. Франки в Калущині / Тарас Франко. – У вид.: Тарас Франко. Вибране: У 2-х томах / Упоряд. Є. Баран, Н. Тихолоз. – Івано-Франківськ: Сеньків М. Я., 2015. – Том 1. – С. 844–848. – (Серія «Бібліотека Галицька». Вип. 4).

ANDRIY FRANKO, the Candidate of Historical Sciences,
Researcher of Ivan Franko Institute
of National Academy of Science of Ukraine
OKSANA FRANKO, the Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Ethnology
of the Historical Faculty
of Ivan Franko National University of Lviv

IVAN GONTA (HAMALIYA) IS NATIONAL HERO FROM IVAN FRANKO'S FAMILY

Abstract: *The authors examined the main «episodes» of heroic life's way of Ivan Gonta (Hamaliya) as a grandson of Ivan Franko's brother Onoufriy, and they also briefly highlighted public commemoration of the Ukrainian patriot-winner's blessed memory.*

Keywords: *Ivan Gonta (Hamaliya), hero, Zbora village, The Ukrainian Insurgent Army (Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya, UPA), The Museum-dwelling of Ivan Franko's family in Pidhirky village, Kalush city, Black forest.*

УДК 291.4: 94 (477.86)

НАДІЯ РУСКО, кандидат філософських наук,
доцент Івано-Франківського національного
технічного університету нафти і газу

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ КАЛУЩИНИ: АНАЛІЗ МИНУЛОГО ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Анотація. *У статті розглядаються питання церковно-релігійного життя Калущини та сучасний стан. Проаналізовано проблеми конфесійної приналежності, титулактури церков, а також їх значення в історії Калущини. Знайдено та опубліковано перші письмові згадки про перші храми на Калущині.*

Ключові слова: *церква, релігія, титул, храм, організація, конфесія, УАПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, УПЦ, РПЦ, костел, шематизм.*

У кожному селі Калущини є церкви. Вони відрізняються одна від одної. Спільним залишається те, що храм пов'язує людину з чимось морально високим, духовним. Мабуть, тому церква протягом століть відігравала і надалі відіграє важливу роль у житті громади міста та села. Через це історія кожної місцевості нерозривно пов'язана з храмом.

Не простим був історичний шлях становлення і формування церков Калущини, що обумовлено перш за все особливостями економічного, культурного, соціального розвитку міст і сіл Західної України.

Колишні землі Галицько-Волинського князівства, до складу яких входила і сучасна територія Калущини, у XIV столітті втратили свою незалежність, відійшовши під владу польського короля. У результаті руське право та судочинство витіснялося з суспільного життя. Водночас це спричинило занепад Української Церкви. Польська шляхта, що сповідувала римо-католицизм, будь-яким способом намагалася утвердити на завойованих землях свою релігію.

Слід зазначити, що православне духовенство дещо поступалося католицькому за рівнем освіти і культури. Дослідник Любомир Воробій пише: «У XV–XVI століттях Українська Церква культурно зубожіла, її література обмежувалася церковними книгами та книгами для побожного читання» [2, с. 82].

Із часом виборність пароха громадою була замінена призначенням священика феодалом, який, у свою чергу, був іншого віросповідання. Нерідко великі землевласники задля власного збагачення здавали приналежні їм села разом із селянами в оренду жидам. Окрім млинів, ставків та корчм, до складу орендованих об'єктів входила і церква. Та найпринизливішим стало те, що за право відправляти Службу Божу у храмі громада змушена була платити гроші орендареві.

У 1596 році була укладена Берестейська церковна унія, що поклала початок офіційній греко-католицькій церкві. За таких умов духовенство зобов'язувалось визнавати зверхність Римського папи, однак зберігалася православна обрядовість.

У 1700 році Львівська єпархія вслід за Перемишльською перейшла в унію. Польські пани ставилися зневажливо до греко-католицької церкви, вважали її нижчою від римо-католицької. Уніатських священиків принижували і часто заставляли працювати на панщині разом із селянами. Соціально-економічне становище сільського духовенства в цей час мало чим відрізнялося від становища селянства. Священики на рівні із селянами-кріпаками виконували повинності перед дідичами та орендарями. Найближча рідня священиків – брати, сини (якщо вони не були священиками) – зазвичай були простими селянами і нічим із селянської маси не виділялися. Водночас священики були привілейованим прошарком і перебували на кращому матеріальному забезпеченні за рахунок грошових надходжень і натуральних повинностей своїх парафіян у процесі душпастирської діяльності.

У 1772 році, коли Галичина опинилася в складі Австрійської імперії, із приходом нової влади з'явилися перші прояви державної турботи про долю провідної верстви. Важливу роль у цьому відіграв митрополит Лев Шептицький, який звернувся з проханням до

імператриці Марії-Терези помістити двох руських учнів у навчальний заклад святої Варвари у Відні для отримання вищої освіти, необхідної духовному стану. З часом кількість русинів (українців) у стінах навчального закладу зросла [2, с. 86].

1 листопада 1783 року цісар Йосиф II (син Марії-Терези) видав декрет про відкриття генеральної семінарії для духовних осіб греко-католицького обряду. Наступного року до цієї семінарії перевели 14 студентів, що навчалися у Відні. Однак навчання відбувалося латинською і польською мовами – чужими і незрозумілими для галичан. Наступне розпорядження цісаря зобов'язувало вивчати теологію, катехизацію та проповіді рідною мовою. Здавалося б, у галицького духовенства з'явилася можливість отримати якісну освіту на державному рівні. Однак місцева державна адміністрація в Галичині була зосереджена у польських руках, тому політика щодо українців була спрямована на приниження їхньої провідної верстви – духовенства, незважаючи на юридичну рівноправність греко-католицького та римо-католицького обрядів.

Протягом століть греко-католицька церква зазнавала утисків з боку польської шляхти та латинників. Проблема поліпшення матеріального становища духовенства стосувалася також і дяків, які були не тільки церковною прислугою, але і вчителювали в сільських парохіальних школах. Їхня праця не мала гідної пошани від людей, а платня була мізерною. На відміну від латинських дяків та органістів, яким держава платила з церковного фонду, українські дяки жодної урядової платні не отримували. Крім цього, сільський дяк повністю залежав від дідича, який за найменший непослух міг віддати його до війська або, відриваючи від служби в церкві, міг використовувати його для двірських потреб. Дуже гостро постала потреба належної освіти та кваліфікації дяків. Але ні уряд у Відні, ні крайовий уряд у Львові на жодні поступки, що стосувалися внесення корективів до матеріального рівня та освіти дяків, не йшли. Загалом проблема покращення матеріального становища українського духовенства не була байдужою австрійському рядові, але через втручання поляків вона вирішувалася у такі способи, які приносили більше шкоди, аніж користі.

Греко-католицька церква в ІІ Речі Посполитій була представлена в основному вірними української національності. Оскільки у Польській державі національність ототожнювали із віровизнанням, то в кордонах міжвоєнної Польщі проживало близько 3,5 млн. українців греко-католицького обряду. Правове становище церкви визначалося конституціями Речі Посполитої 1921 і 1935 років, а також Конкордатом 1925 року, який трактував греко-католицький обряд у державі на рівні з римо-католицьким.

Особлива увага приділялася урядом Польщі проблемі ГКЦ, яка стояла на перешкоді полонізації автохтонного українського населення Галичини й залишалася основним фактором збереження національної самосвідомості українців. Проводячи політику «розділяй і володарюй», польська влада намагалася поглибити поділ не лише в українському суспільстві, але й у греко-католицькій церкві.

Однак початок Другої світової війни у вересні 1939 року засвідчив поразку урядових планів Польської держави.

Другий період радянської релігійної політики розпочався в 1943 році з дозволу влади відновити Московський Патріарший Престол. Після закінчення Другої світової війни жертвою сталінської церковної політики стала Греко-Католицька Церква Західної України. На Львівському псевдособорі у 1946 році було прийнято рішення «ліквідувати Берестейську унію 1596 р., відірватися від Рима». Культові споруд ГКЦ було прередано РПЦ. Справжньою причиною ліквідації ГКЦ було те, що вона мала виразно український характер, значний авторитет серед українців, підтримувала національно-визвольний рух.

У повоєнний період посилюється адміністративний контроль держави над церквою і удосконалюються форми атеїстичної пропаганди (у 1965 році створено Раду у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, в усіх вузах гуманітарного профілю вводиться обов’язковий курс наукового атеїзму тощо). Жорстоко переслідуються активісти правозахисного руху, які відстоювали справжню свободу совісті.

Сьогодні духовенство може вільно здійснювати богослужіння, проте штучний розподіл українського народу і поглиблення міжконфесійних розбіжностей спричинили розкол не тільки серед

духовенства, а й самого суспільства. Тому питання віросповідання нашого народу та духовної єдності є дуже актуальним у наш час.

Не є винятком розвиток духовної культури Калущини, якій притаманні власні історичні чинники, що ознаменували основні віхи її розвитку.

В історичних джерелах вказується, що в XVI–XVIII століттях в усіх селах Калущини були церкви, побудовані з дерева та невеликі за розміром. У Калуші на цей час була церква Різдва Христового, яка мала 27 парафіян та храм Христа Спасителя, який налічував 40 парафіян. Про те, що в усіх цих поселеннях були церкви і священики, свідчить Люстрація Калуського староства за 1565 р., в якій зазначається, що священики платили 30 грош чиншу старостству та панові від 8 до 16 мац вівса [5, с. 8].

Віддавна терени Калущини адміністративно належали до Галицької митрополії, згодом до Львівської архідієцезії, а тепер до Івано-Франківської єпархії. Варто сказати про те, що переважно всі села Калуського деканату (окрім Бережниці, Підмихайля, Голиня, Підгірок та Хотіня) не мали панів а, отже, фундаторів церков.

У 1843–1890 рр. до Калуського деканату належали: Мединя, Негівці, Перевозець, Студінка, Войнилів, Завадка і Збора з Войнилівського деканату, які були переведені; Берлоги, Камінь, Красне, Лдзяне, Петранка Долішня, Рівня і Угринів Середній з Перегінського деканату. У 1891–1906 рр. – Мединя, Перевозець і Войнилів до Галицького деканату. З 1907–1918 рр. – Негівці, Студінка та Збора – до Войнилівського деканату, який був відновлений. Берлоги, Камінь, Лдзяне, Петранка Долішня, Рівня – до Рожнятівського деканату. Красне – до Перегінського деканату. В 1924 р. – Бабин Зарічний, Болохів, Брошнів, Добровляни, Кадобна, Копанки, Мислів, Сівка Калуська, Тужилів, Старий Угринів і Загір'я – попередні філіальні церкви.

Калуське намісництво мало церкви у 66 населених пунктах: Калуш (1515), Хотінь (1453), Копанки, Середнє (1515), Вістова, Мошківці (1526), Новиця, Томашівці (1530), Пійло (1535), Верхня, Загір'я, Негівці, Підмихайля (1554), Лдзяне (1642), Грабівка, Камінь, Красне (1648), Берлоги, Діброва, Завадка, Збора, Небилів, Перекоси, Середній Угринів,

Санькова, Студінка (1653), Бережниця, Добровляни, Довга Горішня, Завій, Мислів, Протеси, Сливки, Ясень (1658), Кадобна, Петранка, Старий Угринів (1660), Новий Угринів, Ріп'янка, Сівка Калуська (1662), Болохів, Довга Долішня, Підгірки, Колодіїв, Кропивник, Майдан, Мостиська, Прислоп, Яворівка (1680). Ще 15 сільських парафій знаходилися на території Жидачівського повіту Львівської землі: Брошнів, Голинь, Дуба, Князівське, Крехівці, Перегінськ, Решетне, Рівне, Ріпне, Рожнятів, Смеречна, Сваричів, Тужилів, Ценева, Янів [6, с. 88].

Ще однією характерною особливістю церков Калущини була титулатура. Титулом церкви називаємо ймення святих, у день пошанування яких було посвячено церкву. Як правило, давні калуські поселення міцно трималися усталених традицій і не змінювали свої титулатури. За традиціями часто можна побачити, яким силам поклонялися давні мешканці та яка основа домінувала у їхніх віруваннях. Так у селах Калуського деканату храми названо іменами святого угодника Миколая, святого Архістратига Михаїла, Різдва Христового, Воскресіння Христового, Вознесіння Господнього, Різдва Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці, святого Василія Великого, Введеня у храм Пресвятої Богородиці, святого Юрія Переможця, святого Дмитрія, Покрови Пресвятої Богородиці, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Преображення Господнього, Богоявлення Господнього, священномученика Ігнатія Богоносця, В'їзд Господній в Єрусалим, Архідиякона Стефана, святого Андрія Первозваного, святих Кирила і Мефодія, всіх святих землі Української, Святих Володимира і Ольги [5, с. 10].

На сьогодні у Калуському деканаті є 96 церков, 1 із них належить до юрисдикції УПЦ, 9 до УАПЦ, 23 до УПЦ КП, 62 до ГКЦ, 1 костел та 3 монастирі. Дерев'яних церков – 44, цегляних 52, більшість із них пам'ятки архітектури. На Калущині немає жодного населеного пункту, де б не було церкви, у деяких 2, а то й 3 храми. Одна з найдавніших церков на Калущині знаходиться у смт. Войнилів, побудована у 1610 році [5, с. 10].

Дерев'яні церкви в районі є важливими духовними осередками та унікальними пам'ятками (40 церков є пам'ятками архітектури, 36 храмів

мають вік понад 100 років). За роки незалежності України зусиллями громад, районної влади, меценатів вдалося спорудити понад два десятки храмів.

Процес становлення сучасної Української держави супроводжувався поступовим відродженням і розвитком в Україні національного релігійно-церковного життя, що виступало одночасно як об'єктом, так і органічним, і дієвим чинником національно-демократичних перетворень і духовних змін в українському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій Ю. Калуський деканат двісті літ тому назад / Юліан Бабій // Нива. – 1939. – 24 березня. – С. 4.

2. Галян Т. Вербилівці: Історико-краєзнавчий нарис / Тарас Галян. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 240 с.

3. Культурна і релігійна традиція Галицької (Львівської) єпархії в дослідженнях доби конфесійного й національного служіння (до 1939 року) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. 14–15. – С. 345–360.

4. Процак Р. Церкви Калуського краю / Роман Процак. – Івано-Франківськ, 1999. – 180 с.

5. Руско Н. Храми Калущини: архітектурний хронограф погляд крізь століття / Надія Руско. – Калуш: Копі-центр. – 2016. – 240 с.

6. Сіреджук П. Церковна мережа галицької землі в XVI–XVIII ст. (спроба реконструкції) / Петро Сіреджук // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Вип. 5. – Івано-Франківськ. – 2014. – С. 86–133.

7. Шематизм всяческого клира Митрополичой архидієцезии греко-католической Львовской на рок 1832–1942. – Львов, 1832–1942.

NADIJA RUSKO, the Candidate of Philosophical Sciences (PhD),
the Docent of the Ivano-Frankivsk
National Technical University of Oil and Gas

CHURCH AND RELIGIOUS LIFE OF THE KALUSH DISTRICT: THE ANALYSIS OF THE PAST AND CURRENT STATE

***Abstract**: The article deals with the church and religious life of the Kalush district and its current status. The problems of religious affiliation, titling of*

churches and their importance in the history of the Kalush district. It was found and published the first written mention of the first churches in the Kalush district.

Key words: *church, religion, title, church, organization, denomination, UAPC, UPC KP, UGKC, Orthodox Church, the Russian Orthodox Church, church, shematyzm.*

ЕМІЛІЯ АНДРІЇВ,
кандидат історичних наук,
учитель історії ЗОШ № 3 І-ІІІ ступенів
м. Калуша

СУЧАСНЕ РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ГРОМАДИ КАЛУША

Анотація. *У статті здійснено стислий огляд напрямків та методів діяльності греко-католицьких спільнот, що діють при греко-католицьких церквах Калуша; розкрито діяльність сучасних релігійних організацій та об'єднань із молоддю у напрямку її духовного вдосконалення, поглиблення знань основ християнського віровчення та ознайомлення із практикою відправи Святої Літургії.*

Ключові слова*: Українська греко-католицька церква, Українська молодь Христові, Рух назаретських родин, Марійська дружина, Апостольство молитви, Вівтарна дружина, Спілка католицької молоді, реколекція, проща.*

В умовах військового протистояння на сході України та активної діяльності в соціальних мережах великої кількості організацій, що провокують суїцид серед молоді, надзвичайно важливе значення для калушан має діяльність громадських та релігійних організацій, що діють при Українській греко-католицькій церкві. Актуальність праці полягає у необхідності показати активну участь церкви в житті громади, пропаганді гуманізму та національної ідеї, засудженні будь-яких випадків аморальності і насильства.

Метою дослідження є спроба простежити діяльність релігійних організацій Калуша. Методологічною основою статті є принципи

історизму, об'єктивності та хронології. Використано також системний та культурологічний підходи, які дали можливість комплексно дослідити напрямки та методи діяльність релігійних організацій, що діють при греко-католицьких храмах Калуша.

Джерельну базу публікації становлять архівні матеріали, інструкції, що регулюють діяльність християнських організацій та правила поведінки їх учасників *(див. додатки А, Б).*

Зокрема, в ДАІФО у фонді Р-388 «Управління у справах національностей, міграції та релігій м. Івано-Франківськ» опис 1-д. «Особові справи священиків», де зберігаються персональні відомості про душпастирів, із яких дізнаємося про їх життєвий шлях [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Опис 2. «Рішення, постанови та розпорядження місцевих державних органів, що стосуються релігійних питань» цього ж фонду містить розпорядчі документи місцевих державних органів, що стосуються релігійної діяльності [7].

В архіві церкви Святого Архистратига Михаїла зберігаються документи, які характеризують роботу греко-католицьких церков міста та релігійних організацій, що діють при них [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27].

До другої групи джерел належать «Правила Вівтарної дружини». Це інструкція, яка визначає норми поведінки учасника товариства в захристії та вівтарі, зовнішній вигляд, релігійні вправи, порядок зустрічей та взаємні відносини учасників організації *(див. додаток А).* «Правила церковного братства» визначають молитовні норми, приписи церковного богослужіння та взаємної підтримки *(див. додаток Б).*

Історіографія проблеми налічує кілька праць та низку публікацій у місцевій пресі. Зокрема, певні відомості з історії греко-католицьких храмів Калуша подав В. Грабовецький у праці «Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст.» [28, с. 98].

Дослідник А. Костишин у нарисі «Історія церкви Святого Архистратига Михаїла в Калуші» висвітлив минуле храму від 1771 р. до наших днів, навів низку архівних джерел та фотографій початку і середини XX ст. [29, с. 124].

Церква Св. Архангела Михаїла у Калуші (1910–1913 рр.) з дзвіницею. Світлина з архіву Івана Тиміва (2016 р.)

Історію церкви Стрітення Господнього, що в житловому масиві Підгірки, робив спробу дослідити М. Когут. У своїй праці «Підгірки: минуле і сучасне» він розглянув історію церкви Чесного і Животворящого хреста й храму Стрітення Господнього та подав перелік священиків цих храмів. Зокрема, дослідник використав документальний опис церкви Чесного і Животворящого Хреста, датований 1750 р. [30, с. 23]. У колективній праці М. Когута і Л. Прокопів описано історію церков житлового масиву Загір'я і, зокрема, церкви Пресвятої Богородиці [31, с. 37– 43].

Краєнавець Р. Процак досліджував парохії Калуського деканату. Автор, використовуючи шематизми, подав короткі відомості про храми, навів імена давніх церковних патронів, покровителів, повідомлення про школи, братства й товариства, що діяли при церквах [32, с. 12; 42, с. 3].

Окремих питань історії сакральних споруд у Калуші торкаються краєзнавчі публікації А. Костишина і Т. Підлісного. Зокрема, А. Костишин описав історію будівництва, руйнації та відновлення каплиці Святої Анни. Дослідив історію єдиної, що збереглася з початку XX ст., каплиці Івана Хрестителя [32, с. 3; 33, с. 12]. У статті «Церква Архистратига Михаїла» А. Костишин стисло виклав історію цього храму [34, с. 10].

Дослідник Т. Підлісний в одній із публікацій зазначив, що давня церква Архистратига Михаїла від 1774 р. до 1913 р. знаходилася у дворі будинку, що на вулиці Степана Бандери, 24 [34, с. 3]. Він також розповів про будівництво Михайлівського храму в 1913 р. На його думку, «церква є символом Калуша, символом духовного та культурного життя, занепаду та відродження, символом любові до Бога та до рідної землі» [35, с. 9]. Автор також звернув увагу на історію вулиці братів Фельчинських, де у 1808 р. почалася історія калуських дзвонів [37, с. 3].

Проповідницько-інформаційний характер мають періодичні видання церкви Архистратига Михаїла «Добрий пастор» та каплиці Андрея Первозванного «Парафіяльний вісник». У них публікуються молитви, роздуми на різні життєві теми, притчі та інформаційні повідомлення [43, с. 2; 44, с. 3; 45, с. 2].

Велику кількість довідкового матеріалу містять Інтернет-ресурси [46–60]. Цікаві відомості подає у своїх передачах радіо «Дзвони» [56].

Отже, беручи до уваги невелику кількість праць і публікацій у місцевій періодиці та вузькість тематики, можна зробити висновок про те, що дана тема потребує ретельного дослідження. Адже не висвітленими залишаються питання співпраці церкви з громадаю міста, діяльність християнських організацій, що створені нею тощо.

Ще з початку XX ст. греко-католицька церква Калуша проводила активну діяльність, спрямовану на залучення парафіян до релігійних спільнот, що діяли при храмах. Зокрема, на початку XX ст. при церкві Архистратига Михаїла працювали такі організації як Братство і сестринство найсвятіших тайн, Калуська філія товариства Святого Апостола Павла (з 1910 р.), Апостольство Молитви (з 1914 р.). Протягом 1920–1930 рр. при церкві Стрітення Господнього працювали Товариство апостольської молитви, Братство найсвятіших тайн та молодіжна релігійна організація Українська молодь – Христові (далі УМХ) [30, с. 27]. В другій половині 1940-х рр., у зв'язку з «ліквідацією» ГКЦ, радянська влада припинила діяльність цих організацій [29, с. 111; 50, с. 1].

Після проголошення незалежності України на повну силу відновлено діяльність Української греко-католицької церкви. Почали створюватися релігійні організації. Зокрема, у 1992 р. при церкві Архистратига Михаїла почали діяти Спілка християнського відродження, Спілка католицької молоді, гурток Матері Божої неустанної помочі. Працює недільна школа, консультаційно-допомоговий центр «Солідар-

ність» єпархіальної служби «Карітас». Відновили діяльність Марійська дружина, Апостольство молитви [29, с. 111]. При храмі Стрітення Господнього (Підгірки) о. М. Бойчук організував такі товариства, як Апостольство молитви, Українська молодь – Христові та Марійську дружину [30, с. 37; 56, с. 1]. УМХ діє і при каплиці Андрея Первозванного.

Однією з найбільш чисельних та активних молодіжних греко-католицьких організацій Калуша є Українська молодь – Христові. Її мета: привернути юнацтво до духовних та моральних цінностей, а духовно-просвітницьку діяльність поєднувати з активним відпочинком. Девіз організації: «Тут знайдеш Христа, знайдеш себе в Христі» [39, с. 4].

Основним напрямком діяльності УМХ є щонедільні зустрічі священиків з молоддю після Служби Божої. На цих зібраннях відбувається коротке духовне повчання чи перегляд відео на духовну тематику. Після цього молодь розмовляє, грає настільний теніс, шашки, дартс [29, с. 17; 53, с. 1].

Для членів УМХ субота є днем здоров'я. Вони займаються спортом: дівчата – фітнесом, хлопці – футболом. Організація має футбольну команду. У 2013 р. вперше відбувся турнір з футболу на кубок Івано-Франківської єпархії УГКЦ. У турнірі серед двох вікових категорій: молодшої (до 15 р.) і старшої (від 16 р.) – брали участь 46 команд із нашої області [38, с. 9; 55, с. 1].

Організація активно підтримує та відновлює українські традиції. Її члени під час Різдвяниих і Великодніх свят беруть участь у вертепі та гаївках, відтворюють у школах нашого міста інсценізовану Хресну дорогу, проводять урочистості з нагоди дня Святого Миколая, виступають на день Матері [11, арк. 2; 53, с. 17].

УМХ організовує табори відпочинку, у яких діти щоранку відвідують Службу Божу, йдуть до сповіді та причастя. В цих таборах проводяться тематичні заняття в церкві, змагання, конкурси, походи в гори. Перебуваючи щорічно в таборі, діти виїжджають на екскурсію до Гошівського чоловічого монастиря та міста Долини. Останнього тижня серпня УМХ проводить свято на тему «Веселі канікули з Богом». Щоосені відбувається з'їзд організації в Дубівцях [55, с. 1; 58, с. 1].

Українська молодь Христові дбає про християнське виховання та навчання своїх членів. Щороку учасники УМХ беруть участь у патріаршій прощі до Крилоса. У зимовий час проводяться реколекції за межами Калущини. Щоб пізнати монаше життя (і пожити протягом

3 днів), члени УМХ відвідують монастирі. Зокрема, вони побували у жіночому монастирі Пресвятої родини в Гошеві, монастирі Талезіан у Львові. Регулярно проводяться реколекційні поїздки до Унева [26, арк. 4; 51, с. 1].

Отже, УМХ дбає про християнське виховання сучасної молоді, її дозвілля та розвиток, знайомить із монашим життям та підтримує українські національні традиції.

У Калуші активно працює Рух назаретських родин (далі РНХ) [26, арк.1; 33, с. 12; 58, с. 1]. Його засновником вважається професор Академії католицького богослов'я о. Тадеуш Дайчер. У 1931 р. він виклав свої погляди на християнське життя з точки зору теології у книжці «Роздуми про віру» [51, с. 1]. Разом з о. А. Бучелом і групою мирян професор створив в 1985 р. у Варшаві першу євангельську спільноту, яка дала початок Рухові. Його мета: навчити людей жити в єдності з Христом, любити Бога і людей любов'ю Христа. Основна увага приділяється вихованню християнських засад у родинах [22, с. 1].

В Івано-Франківській архієпархії Рухом назаретських родин керує єпископ разом із священиками. Спільноти РНР діють при парафіях. Ними керує парох або визначені ним священики разом із парафіяльними аніматорами-мирянами*. Зустрічі РНР відкриті загалу, і в них можуть брати участь всі, хто прагне духовності. Рух назаретських родин працює в таких напрямках:

– допомога УГКЦ у справах євангелізації родин;

– піклування про родини, які переживають труднощі, хворих і страждаючих, шляхом надання їм духовної та матеріальної допомоги;

– створення євангелійської атмосфери у родинах;

– організація щорічних зустрічей з інформаційною метою, де розробляються практичні аспекти життя за Євангелієм в парафіяльних групах, які зустрічаються щотижня;

– проведення передріздвяних та великопісних реколекцій, днів зосередження, паломництва, сімейних подорожей під час відпусток та канікул, таборів для дітей і молоді, групових поїздок молодих подружніх пар. Мета цих заходів: навернення до втілення в життя ідеалу пресвятої родини з Назарету [51, с. 1].

* аніматори-миряни – це парафіяни, які можуть керувати релігійними організаціями і брати участь в різних заходах разом із членами організації та священиками.

Рух охоплює своєю діяльністю всю територію України. Щороку відбуваються зустріч спільнот РНР з Івано-Франківщини та Львівщини у селі Бережниця Калуського району, де після літургії проводиться конференція на тему: «Присутність Бога в слові». Її учасники роздумують над тим, чим для них є Святе Письмо [40, с. 3]. У період від 16 до 22 липня 2012 р. у Зарваниці відбувалися центральні літні реколекції спільноти РНР. У них брали участь представники з Донецька, Вінниці, Києва, Львова, Дрогобича, Чернівців, Івано-Франківська, Калуша та багатьох сіл України. Особливістю цих реколекцій було те, що в молитві поєдналися доросле покоління з молоддю. На конференціях учасники Руху розважали про святість подружньої любові, чистоту відносин, майбутнє парафії та малих спільнот [51, с. 1]. Низка реколекцій відбулося протягом 2014–2017 рр. Отже, можна стверджувати, що Рух назаретських родин є найбільш поширеним та охоплює своєю діяльністю всю територію України.

У Калуші діє релігійна організація Марійська дружина, яка нараховує 50 осіб. Нею керують духовний провідник і Рада товариства. Її мета: поглибити духовно-релігійне життя парафіян шляхом вшанування культу Діви Марії. Марійська дружина плекає у своїх членів правдиву та ніжну побожність, повагу та любов до Пречистої Діви Марії. За допомогою цього намагається виховати їх добрими християнами, пробудити католицьку свідомість, любов до власного обряду [55, с. 1].

Марійська дружина займається поширенням вшанування найсвятішої Євхаристії і частого Причастя, прикрашанням церкви, допомагає у проведенні місій, засновує та допомагає католицьким товариствам, організаціям християнського милосердя, поширює католицьку пресу і літературу, займається католицьким вихованням молоді [55, с. 1].

Зустрічі членів Марійської дружини відбуваються 2 рази на місяць. Під час цих зібрань відправляється молебень до Богородиці, відбувається повчання настоятеля, вирішуються організаційні питання [55, с. 1]. Члени Марійської дружини проводять спільні причастя (6–8 разів на рік) [55, с. 1]. Раз на рік відбуваються кількаденні реколекції, як правило, під час великого посту чи перед Воскресінням [55, с. 1].

Напрямками роботи Марійської дружини є:

1) поширення вшанування найсвятішої Євхаристії;

2) оздоблення храму;

3) організація нічних чувань*, реколекцій, днів духовної віднови;

4) справи християнського милосердя – допомога хворим, немічним та одиноким ;

5) участь в організації заходів з іншими спільнотами [22, арк 1; 40, с. 3].

Отже, діяльність Марійської дружини має об'єднуючий, морально-виховний та благодійницький характер.

Важливою для калушан поважного віку є діяльність Апостольства молитви (далі АМ), яке намагається залучити до таїнства молитви громаду Калуша. Релігійне товариство Апостольство молитви виникло у Франції у 1844 р. в Єзуїтській колегії м. Вальс. Її духівник Ф. Готрелле для того, щоб оживити апостольський запал, дух пожертви і добрих діл між молоддю, запропонував створити молитовний гурток. У такий спосіб він намагався прилучити молодь до побудови Царства Божого на землі.

Учасники АМ вважають молитву найважливішим чинником для досягнення своєї цілі, але також користуються такими засобами, як добрі справи і терпіння. Завданням членів Апостольства є молитва в злуці з «Найсвятішим Серцем Ісуса», праця і терпляче ставлення до щоденних негараздів для поширення Божої слави та спасіння людських душ. Сьогодні товариство діє у 80 країнах світу і нараховує більше 40 млн. членів [12, арк.2].

В Україні його діяльність започаткували і поширювали отці-василіани близько 1886 р. Перший молитовний гурток виник у Добромильському монастирі. Згодом аналогічні об'єднання утворилися у Львові, Кристинополі, Жовкві. Статистикою і координацією цього молитовного руху в Україні сьогодні займається о. І. Сірук, який перебуває в Жовківському монастирі Різдва Христового, де відбуваються щорічні з'їзди членів товариства з України [12, арк. 3].

У Калуші Апостольство молитви очолює о. І. Марків. Його учасники намагаються активізувати молитовне і духовне життя міста. Щомісяця у першу п'ятницю о 13. 30 у церкві Божого Милосердя відбуваються збори і проповідь для учасників цієї організації [12, арк. 2].

Обов'язком кожного члена товариства є промовляти щоранку молитви «Отче наш» і «Богородице Діво», роздумувати над таїнствами з

* нічні чування – це навчання релігійних засад, що проводяться вночі.

життя Ісуса Христа і Пресвятої Богородиці. В такий спосіб члени Апостольства молитви стають учасниками живої вервиці [12, арк. 1].

Кожен учасник товариства зобов'язаний брати активну участь у Божественній Літургії, часто сповідатися, причащатися та допомагати церкві [12, арк. 2].

Цікавою для юнаків, що прагнуть поєднати свою долю з церковною діяльністю є Вівтарна дружина (далі ВД). Вона об'єднує хлопців віком 7–18 років, які допомагають священику під час богослужінь та при інших потребах церкви. ВД діє при кожній церкві. Її найважливішим завданням є допомога юним християнам у реалізації себе як особистості та усвідомлення свого покликання на ниві Христовій [59, с. 1; 52, с. 1]. Загалом дружина налічує 60 хлопчиків та юнаків. Щосуботи о 16. 00 члени ВД збираються на спільну молитву, слухають повчання духівника, складають розклад прислуговувань [59, с. 1]. Завдяки молитві, частій участі у Літургії, сповіді, причастю та через прислуговування вівтарники мають можливість краще пізнати свої почуття до Бога та суть церковних богослужінь, побачити на власні очі все, що відбувається у вівтарі, а, можливо, і розпізнати покликання до священного сану [59, с. 1].

У своїй роботі Вівтарна дружина керується «Законом Божим», нормами християнської моралі і Статутом (правилами Вівтарної дружини) *(див. додаток А).* Її очолює отець-парох або призначений ним священик. У Калуші Вівтарною дружиною керує священик церкви Різдва Пресвятої Богородиці (Загір'я) о. А. Челядин. Її метою є плекати у своїх членів правдиву побожність, любов до Ісуса Христа, церкви, допомогти молодій людині знайти своє покликання і місце у житті. Завданням Вівтарної дружини є прагнення більше прислужитися Богу та людям. Основна форма діяльності – допомога священнослужителям та парафіяльній раді [59, с. 1] *(див. додаток А).*

Таким чином, шляхом залучення до праці у Вівтарній дружині хлопці знайомляться з роботою священика та діяльністю церкви як релігійної організації.

23 грудня 1997 р. при храмі Архистратига Михаїла з ініціативи декана М. Бігуна було створено Спілку католицької молоді. Першим очільником став Р. Дзундза. На даний час організацією керує О. Савка. Метою її діяльності є виховання молоді в патріотичному дусі на християнських засадах, плекання духовності української нації та формування особистості на засадах християнської моралі. Спілка

католицької молоді займається благодійною діяльністю, бере участь у громадському житті Калуша та організовує прощі, реколекції, спортивні змагання [51, с. 1; 52, с. 2; 53, с. 3]. Організація залучає молодь до вивчення засад християнства, виховує національно-свідомого громадянина та намагається організувати дозвілля молодих людей.

Отже, з вищенаведеного матеріалу випливає, що греко-католицькі релігійні організації Калуша працюють у напрямках виховання молоді та парафіян у патріотичному національному дусі на засадах християнської моралі, фізичного розвитку юнацтва, організації благодійницької діяльності та підготовки до майбутнього душ пастирського служіння. Для цього вони організовують реколекції, дозвілля молоді, сімейні паломницькі подорожі, відпочинкові табори для дітей та молоді, проводять євангелізацію родин, поширюють католицьку пресу та літературу, залучають юнаків до проведення служби в церкві, знайомлять з монашим життям, вшановують культ Діви Марії, пояснюють значення Євхаристії та причастя.

ДОДАТКИ

Додаток А

Правила Вівтарної дружини

Постійно пам'ятати про Божу присутність у Храмі, що вимагає відповідної поведінки.

Поведінка в захристії: за 10 хв. до богослужіння зайти в захристію, привітатися, скласти дальматик, попросити благословення в отця, взяти свічку і стати на призначене місце. Після богослужіння скласти дальматик.

Поведінка у вівтарі: категорично забороняється: сміятися, розмовляти, накапувати свічкою, без причини виходити з вівтаря, неуважно хреститися.

Зовнішній вигляд: чистий і охайний одяг та взуття, акуратна зачіска.

Покарання: братнє нагадування, порушник на один місяць звільняється від прислуговування, за повторне порушення – 50 поклонів, за невиконання правил – виключення з Вівтарної дружини.

Спільні релігійні вправи: два рази в тиждень відбуваються звичайні зустрічі членів. Час і місце призначає Управа товариства. Треба суворо дотримуватися визначеного порядку зустрічей. Змінювати можна тільки в поодиноких випадках і тільки з вагомих причин. Що саме змінювати?

Порядок звичайних зустрічей: молебень до Христа Спасителя, повчання духівника, організаційні питання, молитва.

Крім звичайних зустрічей, відбуваються Святі Літургії, реколекції або інші торжества на честь заступника чи заступниці Товариства.

Раз у рік відбуваються кількаденні реколекції в часі Великого посту на рівні парафії.

Взаємні відносини Вівтарних Товариств: підтримувати стосунки з іншими Вівтарними, Марійськими та іншими Товариствами, обмінюючись надбаннями і збагачуючись духовно.

Додаток Б

Правила (обов'язки) церковного братства

Молитовні правила:

– щоденно молитися за священика, братство і всю церковну громаду;
– щомісячно приступати до Св. Сповіді та Св. Причастя;
– дбати про часту і активну участь у Богослужіннях;
– звертати особливу увагу на читання Св. Письма та духовної літератури.

Правила церковного служіння:

– сумлінно дбати про виконання взятих на себе обов'язків;
– служити громаді чесно, безкорисливо та з покорою;
– після завершення терміну відзвітувати перед громадою про виконання свого служіння.

Правила взаємної підтримки між членами братства:

– крім молитовної підтримки, члени братства можуть розраховувати на братерську взаємну підтримку;

– служіння церковній громаді – це справа всього братства, тому кожен повинен з радістю допомагати іншому та приймати допомогу від іншого;
– все робити задля спасіння своєї душі та поширення Божого Царства.

Урочиста обіцянка:

Всі стають перед іконою, обернені обличчям до неї і гуртом промовляють:

«Коли Спаситель Ісус Христос» покликав апостолів на поширення Божого Царства і Його Євангелії, то благословив їх на це Святе Служіння, щоб служити серед людей Божою силою.

Сьогодні Господь покликав нас на служіння Його Святій Церкві. Ми, визнаючи свою людську неміч, уповаємо на Божу милість і покірно просимо благословення на те, щоб бути членом церковного братства на наступний рік. Я, слуга Божий (*слуга Божа)…*

Перед Богом, церковною владою та церковною громадою виявляю своє бажання в тому, що хочу допомогти священику у його служінні Богові та громаді через сповнення «Правила церковного братства», а саме:

– хочу виконувати молитовне правило;
– хочу щоденно молитися за священика, за братство і цілу церковну громаду (*бодай: 1 «Отче наш», 3 «Богородице Діво»)*;
– хочу щомісячно приступати (по можливості) до Св. Сповіді та Св. Причастя;
– хочу дбати про часту і активну участь у Богослужіннях.;
– хочу звертати особливу увагу на читання св. Письма та духовної літератури;
– хочу виконувати Правило церковного служіння;
– хочу сумлінно дбати про виконання взятих на себе обов’язків;
– хочу служити громаді чесно, безкорисливо та з покорою;
– хочу по завершенні терміну відзвітувати перед цілою громадою про виконання свого служіння;
– хочу виконувати Правило взаємної підтримки між самими членами братства;

– хочу розраховувати на братерську взаємну підтримку;

Визнаю, що служіння для церковної громади – це діло цілого братства, тому:

– хочу з радістю допомагати іншому та приймати допомогу від іншого;
– хочу все робити задля спасіння своєї душі та поширення Божого Царства.

Так мені, Боже, допоможи за молитвами Пресвятої Богородиці, за молитвами святих апостолів та заступництвом всіх святих. «Амінь».

Всі разом моляться «Отче наш», 3 «Богородице Діво».

Благословення священика:

«Благословення Господнє Його благодаттю і Чоловіколюбієм нехай зійде на вас і очистить вас від усякої скверни, допоможе довершити ваше церковне служіння на славу Богові, добро людям та спасіння ваших душ».

Вся церква відповідає «Амінь».

Члени братства підходять до священика і цілують хрест.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1-д. – Спр. 176 : «Особова справа священика Кишенюка Дмитра Петровича». – Арк. 12.

2. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1-д. – Спр. 2: «Особова справа священика Гаєвського Любомира Миколайовича». – Арк. 2.

3. ДАІФО. Ф. Р-388. – Оп. 1-д, Спр. 17: «Особова справа священика Бігуна Михайла Дмитровича». – Арк. 4.

4. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1-д. – Спр. 33: «Особова справа священика Бойчука Михайла Івановича». – Арк. 11.

5. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 1-д, Спр. 34 : «Особова справа священика Бойчука Миколи Васильовича». – Арк. 25.

6. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп.1-д. – Спр. 45: «Особова справа Крушеца миколи михайловича». – Арк. 2.

7. ДАІФО. – Ф. Р-388. – Оп. 2. – Спр. 235: «Рішення, постанови, розпорядження місцевих державних органів та інші документи місцевих державних органів, що стосуються релігійних питань». – Арк. 51.

8. Анкета католицького душпастирства в деканаті. – 3 арк.

9. Архибратство Матері Божої Неустанної Помочі. – 6 арк.

10. Декрет № 253 / 1 від 12. 08. 2011 про заснування катехитичної школи при церкві Святого Архистратига Михаїла. – 1 арк.

11. Заходи молодіжної громадської організації «Спілка Католицької Молоді» парафії Святого Архистратига Михаїла УГКЦ. 2013 р. – 2 арк.

12. Історія катехитичної школи та біблійного гуртка. – 6 арк.

13. Комісії, що діють при церкві Святого Архистратига Михаїла м. Калуша. – 1 арк.

14. Перелік мирських організацій Калуського деканату станом на квітень 2015 р. – 1 арк.

15. Подяка від Дрозд Галини за надання їй фінансової допомоги від 10. 05. 2015 р. – 1 арк.

16. Положення товариства парафіяльних волонтерів імені Святого Юрія Переможця Івано-Франківської архієпархії УГКЦ від 5 березня 2015 р. – 2 арк.

17. Положення про рух «Матері в молитві». – 5 арк.

18. Положення про катехитичну школу. – 3 арк.

19. Проект поділу Калуського деканату. – 1 арк.

20. Протокол № 1 засідання волонтерської служби на парафії Святого Архистратига Михаїла УГКЦ м. Калуша від 15. 03. 2015 р. – 2 арк.

21. Протокол загальних зборів Калуського християнсько-католицького фонду «Любов і милосердя» («Карітас»). – 1 арк.

22. Релігійні товариства та організації, котрі діють при церкві Святого Архистратига Михаїла м. Калуша. – 1 арк.

23. Свідоцтво про реєстрацію громадської організації «Спілка католицької молоді». – 1 арк.

24. Список родин, які отримали гуманітарну допомогу за травень 2010 р. – 1 арк.

25. Статут релігійної місії «Карітас». – 4 арк.

26. Статут Руху назаретських родин. – 4 арк.

27. Хроніка церкви Святого Михаїла. – 180 арк.

28. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до поч. XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 224 с.

29. Костишин А. Історія церкви Св. Архистратига Михаїла в Калуші / Андрій Костишин. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 124 с.

30. Когут М. Підгірки: минуле і сучасне / Микола Когут. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 163 с.

31. Когут М. Прокопів Л. Загір'я: сторінки історії / Микола Когут, Лілія Прокопів. – Калуш: Копі-Центр, 2013. – 119 с.

32. Процак Р. Церкви Калуського краю / Роман Процак. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999 р. – 23 с.

33. Богданів К. Двятнадцятирічний калушанин дослідив історію храму / К. Богданів // Вікна. – 2004. – № 10. – 27 жовтня – 28 жовтня. – С.12.

34. Костишин А. Мандрівка Калушем. Вулиця Бандери / Андрій Костишин // Вікна. – 2011. – № 30. – 22 липня – 28 липня. – С. 10.

35. Костишин А. Церква Архистратига Михаїла: 1910 – 1913 / Андрій Костишин // Вікна. – 2011. – № 32. – 5 серпня – 11 серпня. – С. 9.

36. Костишин А. Вулицями міста. Мікрорайон Новий Калуш / А. Костишин // Вікна. – 2011. – № 36. – 2 вересня. – 8 вересня. – С. 9.

37. Костишин А. Мандрівка Калушем. Вулиця В. Чорновола / А. Костишин // Вікна. – 2011. – № 33 . – 9 вересня. – С. 3.

38. Баліцька Ю. Релігія + спорт. Проти підліткових проблем / Юлія Баліцька // Вікна. – 2013. – № 18. – 3 травня – 9 травня. – С. 9.

39. Церковна хроніка // Дзвони Підгір'я. – 1992. – № 15. – 1 лютого. – С. 4.

40. Релігійна хроніка // Дзвони Підгір'я. – 1992. – № 88. – 23 липня. – С. 3.

41. Гузинець О. З Богом – у серці, з Україною / Оксана. Гузинець // Дзвони Підгір'я. – 2000. – № 3 – 4. – 7 січня. – С. 3.

42. Церковні храми Калущини – в полі зору дослідника // Дзвони Підгір'я. – 2000. – № 17. – 9 лютого . – С. 3.

43. Історія катехитичної школи та Біблійного гуртка// Добрий пастир. – 2015. – № 1. – 2 січня. – С. 2.

44. Історія каплички Св. Андрея Первозванного // Парафіяльний вісник. – 2013. – № 1. – С. 3.

45. Церкві Архистратига Михаїла – 100 років // Парафіяльний вісник. – 2013. – № 2. – С. 2.

46. Веселі канікули з Богом у місті Калуш, Івано-Франківської області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW.na.if.ua

47. Звіт про видачу коштів на військо від Івано-Франківської Архиєпархії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW.ugcc.org.ua

48. Івано-Франківська Архиєпархія надала чергову допомогу військовим. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: preobrazhennja. org.ua

49. Івано-Франківська Архиєпархія УГКЦ на потреби військових витратила понад 745 тисяч гривень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kalush.io.ua

50. Історія греко-католицької церкви Святого Архистратига Михаїла м. Калуш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://michaelkalush.at.ua

51. Історія створення і духовність. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: WWW.nazaretrodyna.org.ua

52. Калуш. Церква святого архангела Михаїла. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://spadok.org

53. Калуш. Церква Святого Архистратига Михаїла. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://Kalusz.io.ua

54. Калуш: Архиєпархія УГКЦ передала військовим карімати, зимові шапки і термобілизну. – [Електронний ресурс]. – режим доступу:http://ugcc.if.ua

55. Парафія св. Архистратига Михаїла м. Калуш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://michaelkalush.at.ua

56. Радіо Дзвони. Івано-Азанківськ.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://franuk.com/dovidnuk

57. Українська молодь – Христовім Калуш таборує в Підлютому. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://WWW.if – eparhia.org.ua

58. Церква Стрітення Господнього (Калуш). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org//wiki

59. Церква Архистратига Михаїла. Вівтарна дружина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.laityugcc.org.ua

60. Церква Святого Миколая (Хотінь). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.laityugcc.org.ua

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

www.kalush.in.ua
http://vikna.if.ua
http://nazaret
http://arhmyhail.org.ua.
http://www.misionar.info
https://uk-ua.face,book.com/SKMKalush
www.galychuna.if.ua

EMILIYA ANDRIYIYIV, the Candidate of Historical Sciences,
the Teacher of History in the Secondary school No.3,
Kalush

THE MODERN RELIGIOUS LIFE OF THE GREEK CATHOLIC COMMUNITY IN KALUSH

Abstract: *The article provides a brief overview of trends and practices of the Greek-Catholic communities operating in the Greek Catholic Churches of Kalush; discloses the activities of religious organizations and associations of youth nowadays towards its spiritual improvement, deepening the knowledge bases of Christian doctrine and practice review of the celebration of the Holy Liturgy.*

Key words: *Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian Youth for Christ, Movement Nazareth families, Sodality, the Apostleship of Prayer, the Altar wife, the Union of Catholic youth, retreats, pilgrimage.*

УДК 94(477.86) : 621.74

ІВАН ТИМІВ, старший науковий співробітник
Краєзначого музею Калущини, історик

ДЗВОНИ КАЛУСЬКИХ ЛИВАРНИКІВ НА ПРИКАРПАТТІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Анотація. *У статті досліджено рукописні та друковані джерела з історії дзвонарства в Калуші, показано репрезентативність виявлених документів, здійснено порівняльний аналіз українського і польського ювілейних друкованих видань, присвячених діяльності фірми Фельчинських, розкрито значення рекламних оголошень в організації дзвоноливарної справи в Калуші, зазначено територію поширення калуських дзвонів, акцентувано увагу на важливості залучення спогадів сучасників та історіографічних джерел для вивчення історії калуського дзвонарства.*

Ключові слова*: джерела, дзвони, дзвонарство, ливарня, Фельчинські, написи на дзвонах, рекламні оголошення.*

Наука, яка вивчає дзвони, називається кампанологією. Її назва походить від латинського слова «*сатрапа*» – «дзвін» та грецького – «*λόγος*» – «*знання*». Дослідження в цій галузі активізувалися в мужвоєнний період 1919–1939 рр. Поштовхом до цього стала Перша світова війна, в часі якої було знищено величезну кількість дзвонів. Учені та громадські діячі намагалися не допустити знищення найцінніших пам’яток ливарного мистецтва.

Мета статті: подати огляд рукописних і друкованих матеріалів з історії дзвонарства в Калуші, показати джерельну репрезентативність виявлених документів, здійснити порівняльний аналіз інформативності українського і польського ювілейних друкованих видань фірми Фельчинських, розкрити значення рекламних оголошень у організації дзвоноливарної справи в Калуші, акцентувати увагу дослідників на важливості залучення спогадів сучасників та історіографічних джерел для вивчення історії дзвонарства.

Цікавою, але на сьогоднішній день частково дослідженою залишається історія калуського дзвонарства, заснованого на початку XIX ст. Минуле дзвоноливарні братів Фельчинських у Калуші, заснованої в 1808 р., частково уже вивчали історики і краєзнавці Богдан Кіндратюк [19–25], Володимир Грабовецький [6, с. 127], Степан Базюк [5], Микола Когут [26, с. 211], Михайло Коломиєць [27; 28, с. 25, 200], Андрій Костишин [29, с. 72–73], Світлана Загребельна [8], Уляна Паньо [34], Здіслав Фельчинський [43], Іван Тимів [38–40], Василь Цапів [45, с. 294–295] та ін.

Із зарубіжних авторів про давні дзвони на Прикарпатті, зокрема коломийські інструменти другої половини XVI ст., згадує у своєму каталозі Тадеуш Шидловський (50, № 266, с. 82; № 303, с. 86). Записи і сцени патріотичного змісту на дзвонах ливарні братів Фельчинських, подані в рекламній продукції фірми та поштівках, висвітлив польський історик Криштоф Ковальський [51], однак його студія більшою мірою стосується етнічних земель Польщі. Про мистецьке оздоблення дзвонів Перемишльської ливарні повідомляє Марта Трояновська [52]. Сьогодні в Польщі активно вивчає дзвонололиварну справу Стефан Герльотка [49].

Згадані вище вітчизняні дослідники частково торкалися й питання джерел з історії першої в Галичині дзвоноливарні. Зокрема, Михайло Коломиєць [27] звернув увагу на документальні матеріали, що стосуються виплати заробітної платні ливарникам у 30-х рр. XX ст. Ці документи зберігаються у фондах Державного архіву Івано-Франківської області. Ідеться передусім про матеріали фонду «Станіславське воєводське бюро праці», в якому міститься справа під назвою «Копії відомостей на видачу зарплати робітникам і службовцям ливарної майстерні із виготовлення дзвонів братів Фельчинських у Калуші, акти перевірки відчислення коштів у фонд праці». Хронологія справи охоплює 2 червня 1936 – 11 вересня 1939 рр. [1]. Згадані документи дозволяють простежити персональний і чисельний склад робітників майстерні у зазначений період, розміри зарплати і відрахувань до фонду праці та на випадок безробіття [2] тощо.

Із неопублікованих джерел важливими є також матеріали Краєзнавчого музею Калущини, зокрема інвентарні описи церкви

Св. Архистратига Михаїла в Калуші. Збереглися два церковні інвентарі за 1927 і 1938 рр. [3; 4], які депонуються у згаданому музеї. Обидва документи складені тодішнім парохом Володимиром Тисовським (1877–1956). Опис дзвонів у обох інвентарях подано в розділі «Дзвіниця» [3, с. 4; 4, с. 7]. Із цих документів дізнаємося, що дерев'яна церковна дзвіниця згоріла у 1926 р. разом із п'ятьма великими дзвонами вартістю 500 доларів США. Дзвони були закуплені ливарниками Фельчинськими [3, с. 4; 4, с. 6, 7]. Нова дзвіниця була вимурована із цегли в 1927 р.

Михайлівська церква у Калуші з дзвіницею та резиденцією пароха середина 30-х рр. XX ст.
З колекції Національної біліотеки у Варшаві

До неї Фельчинський *(ім'я не вказано. – І. Т.)* придбав один великий дзвін вагою 600 кг, вартістю 625 дол. Із них 500 дол. виділив Фельчинський, а решту – 125 дол. – зібрала громада [3, с. 4; 4, с. 7]. Благовіст мав назву «Михаїл». На ньому було зображено 12 апостолів і поміщено такий напис: «З відливарні дзвонів братів Фельчинських в Калуши і Перемишли Р[оку] Б[ожого] 1926. Бога хвалю істинного, до святині призиваю, за померлих плачу, тучу розганяю, Божу хвалу день і ніч возвіщаю» [4, с. 7]. Згадується в описі й менший дзвін вагою 50 кг *(фото 2)*, але він був надщерблений і використовувався лише як сигнатурка *(назва найменшого дзвону. – І. Т.)*. Цей кампан подаровано

Фельчинським для потреб церкви. Ручних дзвінків у церкві в 1927 р. було три, а в 1938 р. – шість [3, с. 4; 4, с. 7].

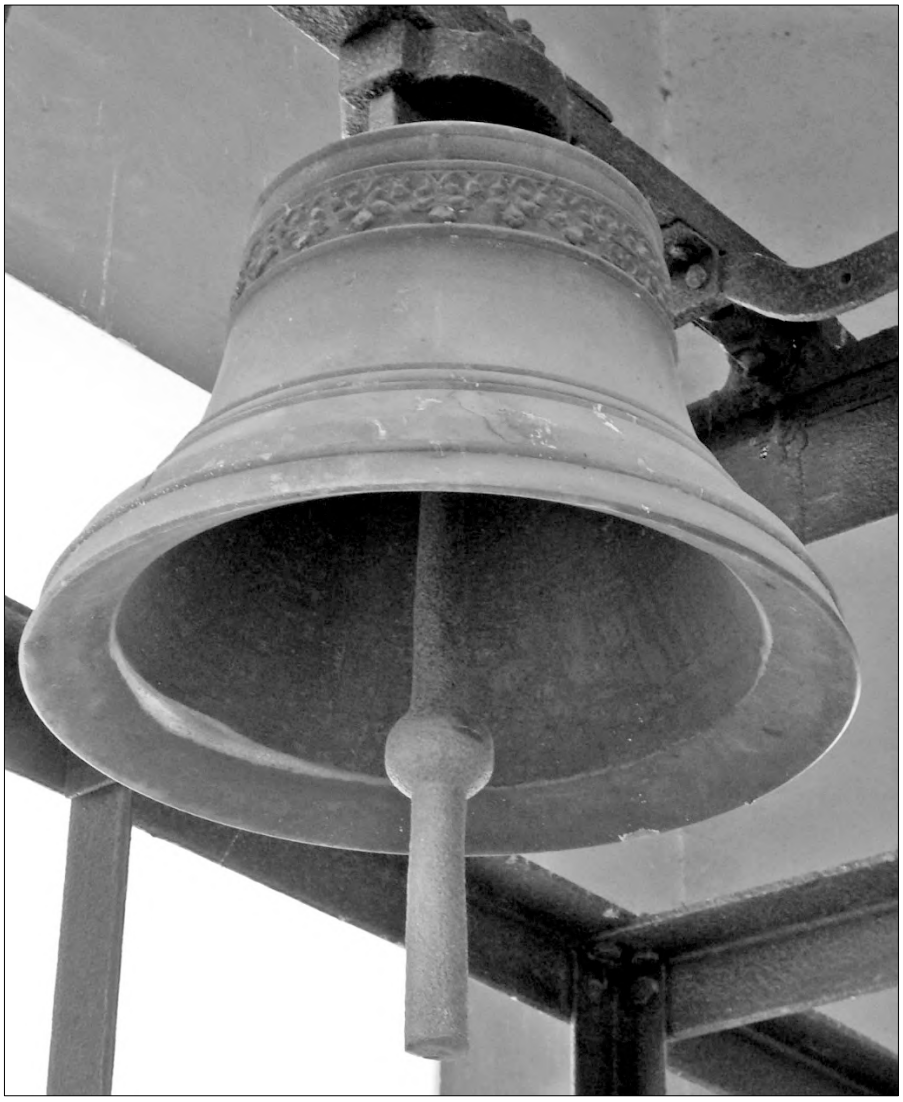

Фото 2. Малий дзвін Фельчинських у Калуші (1926 р.). Світлина Івана Тиміва (2016 р.)

Отже, із зазначених документальних записів видно, що церква у 1927–1938 рр. послуговувалася одним великим благовістом, на якому було вилито дату його виготовлення, напис про функціональне призначення та зображення апостолів. Великий дзвін був відлитий у 1926 р. і тоді ж придбаний, а менший подаровано церкві, але він мав дефект.

Документальні відомості про пошкодження та зняття церковних дзвонів у Калуші під час воєнних дій наводить дослідник Андрій Костишин, який послуговувався «Реєстровою книгою церкви Архангела Михаїла». Серед записів цієї книги краєзнавець віднайшов повідомлення, датоване 5 серпня 1916 р., у якому мовиться про те, що російські

вояки «під проводом капелана Мацка забрали усі дзвони з дзвіниці – чотири менших і п'ятий – великий» [29, с. 37]. А восени 1943 р. був знятий згадуваний вище великий дзвін «Михаїл» роботи Фельчинських, залишився лише малий ідіофон із калуської ливарні, який сьогодні знаходиться у дзвіниці [29, с. 72–73] *(фото 1)*. Про реквізиції дзвонів у краї повідомляють і такі автори, як Едуард Лозовий [31], Юрій Смірнов [36], Петро Слободян [37]. За спостереженнями останнього під час Першої світової війни австрійська влада провела три хвилі реквізиції дзвонів та інших виробів з кольорових металів. Було реквізовано 2333 інструменти загальною вагою понад 186 тонн. Не знехтували дзвонами й російські війська. Відступаючи, вони «евакуювали» більшу частину дзвонів із зайнятої ними території Галичини [37, с. 62].

Окремі звістки про маловідомі письмові джерела (листи, спогади, фотографії) можна ще розшукати в публікаціях польських авторів [9; 51; 52], які, очевидно, послуговувалися матеріалами родинного архіву Фельчинських. Пошуки нових джерел засвідчили існування рідкісних опублікованих матеріалів, у яких висвітлюється виробнича діяльність дзвоноливарні Фельчинських у Калуші в 30-х рр. XX ст. До таких інформаційних джерел належить, зокрема, ювілейне видання проспекту під назвою «Одинока найстарша краєва фірма «Ліярня дзвонів братів Фельчинських у Калуші і в Перемишлі» (Станиславів, 1938 р.) [33]. Книжка видана з нагоди 130-річчя заснування ливарні у Калуші. Примірник цього видання віднайшов науковець Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника професор Богдан Кіндратюк. Книжка містить рукописний запис, в якому вміщено інформацію про місце зберігання іншого примірника цього видання: «Друга [книга] зберігається у Архієпархіяльній бібліотеці імені єп. Костянтина Чеховича у Перемишлі. Друк з 1938 року, Станиславів [1938]» [33, с. 2]. Текст цієї брошури дослідник опублікував як репринтне перевидання у науковому збірнику «Дзвони в історії і культурі народів світу» (2008) [7]. Книжка містить важливі відомості про асортимент та умови реалізації продукції фірми. На той час ливарня пропонувала покупцям широкий спектр послуг із придбання та обслуговування дзвонів. «Дзвони гармонійні та поодинокі, довільної величини і звука,

вежові й ручні дзвінки для вжитку шкіл і других заведень, дзвінки церковні малі, ремонт старих дзвонів, переплавку розбитих і доставку нових дзвонів, монтаж залізних дзвіниць» [33, с. 4, 6] та ін.

У згаданому книжковому проспекті вміщено короткі відомості з історії дзвонів [33, с. 5–12]. Повідомляється про роль і функції дзвонів, загальну технологію їх виливання [33, с. 15–21], успіхи фірми на міжнародних виставках, порядок придбання дзвонів та перелік послуг із їх обслуговування, відомості про постачання й монтаж дзвонів [33, с. 23–28]. Пояснюються умови забезпечення доброго звучання ідіофона та можливі причини розладнання його мелодійності, подаються рекомендації щодо підбору цих музичних інструментів для дзвіниць та їх розміщення. Описуються основи техніки дзвоніння й догляду за дзвонами та новітні можливості їх реставрації [23, с. 44].

Інформаційно важливим є й інше рідкісне видання «Dzwony kościelne» [47], яке також видане з нагоди ювілею фірми, але польською мовою для польськомовної частини населення Другої Речі Посполитої. Примірник цього вдалося віднайти співробітнику Центрального державного історичного архіву у Львові Олексію Оніщуку, копію якого архівіст приязно запропонував для вивчення. Об'єм згаданої брошури є дещо більший від україномовної. У ній більше відомостей про Калуську і Перемишльську дзвоноливарні. Автор проспекту не відомий. Брошура видана, очевидно, в 1928 р. до 120-річчя фірми. Хоча на титулі року видання не вказано, проте зі змісту книги видно, що зазначене в ній датування подій сягає лише 1927 р. [47, с. 27, 29]. Подібне видання вийшло друком і українською мовою [32], але нам не вдалося його віднайти.

У розглядуваному проспекті, як і в україномовному (1938 р.), текст починається із вступного слова братів Фельчинських, у якому подано загальні відомості про зміст книжки [47, с. 5]. Далі стисло мовится про створення фірми, перелічуються власники дзвоноливарні. Як відомо, після її засновника Міхала (1788–1866) ливаварнею володів його син Францішек (1844–1924). Далі родинну справу продовжували сини Францішка Людвік (1873–1957), Міхал (1878–1938), Ян (1884–1947) і Каєтан (1894–1954) Фельчинські. Перші троє братів залишилися в Калуші, а

Людвік перебрався до Перемишля, де у 1912 р. також заснував ливарню дзвонів [49, с. 87; 50, с. 189]. Підсумовуючи виробничі досягнення фірми, автор книжки зауважує, що за десятиріччя діяльності від 1918 до 1927 р. ливарнею виготовлено 3 тис. дзвонів [47, с. 7].

У розділі «Про дзвони» стисло мовиться про використання цих музичних інструментів у Польщі із IX ст., наголошується на значних втратах благовістів як пам'яток історії і культури [47, с. 8]. Мелодійність, тональність і вагу дзвонів зазначено в окремих таблицях [47, с. 9–10]. Далі мовиться про матеріал виготовлення, техніку дзвоніння та обслуговування дзвонів [47, с. 11–26]. Завершують оповідь відомості про написи і зображення на дзвонах та листи вдячності виробникам від громад, які придбали дзвони [47, с. 27–54].

Цікавим є також перелік населених пунктів Польської держави, мешканці, яких придбали дзвони ливарні Фельчинських [47, с. 54–60]. У ньому, звичайно, переважають польські поселення, але є чимало й українських. До прикладу, в таблиці, де зазначено міста і села Малопольщі, знаходимо повідомлення про те, що великий дзвін вагою 920 кг придбав костел Св. Валентина в Калуші, дещо менший благовіст вагою 345 кг купила громада села Голинь, ще менший, на 157 кг, набули мешканці Петранки, а селяни Бабина Середнього отримали низку дзвонів (109, 29, 11 кг), римо-католицька парафія у Войнилові замовила дзвін вагою 100 кг [47, с. 56, 57, 59]. На Тлумаччині дзвони Фельчинських придбали мешканці сіл Грушка (114 кг), Озеряни (134 кг), Хотимир (226 кг) [47, с. 59, 60]. Для них усіх зазначено тональність звучання. Повний перелік населених пунктів Івано-Франківщини, які придбали вироби ливарні Фельчинських, охоплює 64 населених пункти (містечка й села).

Дзвони Фельчинських сьогодні віднайдено в кількох поселеннях Прикарпаття, зокрема недавно кампанолог Богдан Кіндратюк виявив дзвін, який походить із ливарні Фельчинських у Івано-Франківську. Інструмент закріплено на стіновій дзвіниці церкви Покрови Пресвятої Богородиці в обласному центрі (вул. Княгинин, 29). Під короною найбільшого дзвона (висота разом із короною 73 см, нижній діаметр 77,5 см) кириличний напис: «З ліярні дзвонів Бр.[атів] Фельчинських в

Калуши» (h 1,5 см). У другому ярусі фризу пишний рельєфний орнамент, подібний до вишивки з френ-злями. На корпусі – дворядковий рельєф: «Марія мати Божа» (h 2,5 см). Під цим написом двома рядками інший: «Маріє, мати Божа, поможи нам у всякій негоді і відверни від нас заразу, голод, війну і наглу смерть» (h 1,9 см). Нижче «Княгинин Р. Б. 1936». Є на дзвоні ще одна прикраса – рельєф святого із піднятими вгору руками, а зліва і справа – нечіткі фігури ангелів [19, с. 127].

Дзвони Фельчинських згаданий вище науковець виявив також на Косівшині. Згідно з його обстеженнями інструменти знаходяться в Середньому Березові на Косівщині. Тут, на мурованій у 1932 р. двох'ярусній дзвіниці церкви Успіння Пречистої Діви Марії, є чи не найбільший дзвін Прикарпаття (95 і 120, 3 см). Його оздоблює напис, з якого довідуємося, що 1902 року «звонарня Францишка и сына Людвика Фельчинських у Калуши сей звон отлили до церкви Успения пресв. Дивы в Березови Середном за виплатою 1600 кор[он], через Илька Клымюка за додатком двох розбитих церковних звонов […]» [24, с. 44]. Поряд із цим текстом у сім рядків на його висоту вміщено рельєф Розп'яття та ще на стільки ж рядків відомості про те, у який час виготовлено дзвін і завдяки кому: «Сей звонъ выливався за панованя папы рымского Леона XIII. Наияснейшего цисаря нашого Франц Иосифа I, за преосвященного митрополита кир. Андрея графа Шептицкого […]» [24, с. 44]. Із західного боку біля цього найважчого інструмента підвішано також щедро декорований дзвін (85 і 74,7 см). На його значимому місці, під шапкою між валиками, написано про власника майстерні й місце відливання: «Вилит Антонием Серафин в Калуши року 1911». Нижче образ Св. Миколая, поруч із ним чотири рядки тексту про фундатора Івана Климюка та його рідних. Дальше пам'ятку оздоблює рельєф Матері Божої з Христом на руках, а потім на висоту тексту великими буквами п'ять рядків: «За душпастырства Володемера Озаркевича пароха» [24, с. 44]. Це перша згадка про нововіднайдений дзвін калуського ливарника А. Серафина.

Отже, наведені витяги із досліджень мистецтвознавця засвідчують, що наукові студії Б. Кіндратюка мають джерелознавче значення, адже у

них уперше зафіксовано оригінальні відомості про калуські дзвони, почерпнуті безпосередньо із записів на самих ударних інструментах.

Серед наукових джерел з історії дзвонарства в Україні вартісною є праця Б. Кіндратюка «Дзвонарська культура України» (2012) [22]. Джерело інформує про різноманітність виробів калуських ливарників. Йдеться про так звані «прорізні дзвони», які теж виготовляла дзвоноливарня Фельчинських. Один із таких виробів знаходиться на стіновій дзвіниці львівської церкви Св. Покрови. Тут серед трьох дзвонів 1929 р. найбільший, діаметром 109 см, містить напис польською мовою «Св. Петро». Дзвін має особливу форму відливу: в його корпусі є два отвори, у яких розташовані барельєфні зображення (мабуть, св. Петра). Рельєфний напис на плащі засвідчує, що дзвін виготовлено в ливарні братів Фельчинських у Калуші. Дзвін має пишне оздоблення. Специфіка звучання прорізного дзвона, який має отвори у вигляді хреста, полягає в тому, що він видає такий звук, ніби чути одразу чотири дзвони. Донедавна прорізні дзвони виготовляли в Донецьку [22, с. 44].

Далі вчений зупиняється на аналізі ювілейних рекламних видань фірми, присвячених 120- і 130-річчю створення ливарні братів Фельчинських у Калуші, подає рекомендації фірми стосовно підбору дзвонів, їх правильного закріплення на дзвіниці, техніки дзвоніння, обслуговування під час експлуатації та ремонту ідіофонів [22, с. 253].

Становленню й розвитку дзвонарського мистецтва на теренах України та його ролі в житті українців присвячена й розвідка Б. Кіндратюка «Дзвонарське мистецтво в житті українців» [23]. Джерелознавче значення в цій розвідці мають відомості автора про дзвоноливарню в Калуші. Як випливає із дослідження, «у 1938 р. ливарня братів Фельчинських у Калуші пропонувала 20 різних комплектів дзвонів. Серед них були ідіофони вагою від 10 до 20 000 кг. Крім цього, давалися рекомендації щодо підбору дзвонів на дзвіниці, у тому числі гармонійних або «Solових» тощо. Майстри дбали й про правильне співвідношення компонентів дзвонової бронзи. Зверталася увага на роль серця дзвона, правильне підвішування цих ідіофонів на споруді» [23, с. 117].

Важливими є також роз'яснення ученого стосовно сутності записів на дзвонах. За словами дослідника, в Україні «існував звичай робити на дзвонах написи, надавати при хрещенні імена святих або «Благовіст», «Скликун», «Суботник» тощо. Кількість дзвонів для храму визначалася не тільки практичними потребами, а й матеріальним статком і стараннями парафіян. Узвичаєно було давати щедрі пожертви на виготовлення дзвонів. Імена тих, хто спонсорував їхнє лиття та піклувався про них, а також родичів жертводавців, виливалися на цих церковних атрибутах. Тут же традиційно поміщали ім'я святого, інформацію для якого храму вони призначалися, рік виготовлення, з якої нагоди чи чому присвячувалися відлиті дзвони» [23, с. 118] та ін.

Написи на дзвонах правдоподібно робилися за бажанням замовників. Відлиті на них повідомлення сповіщають мету і час набуття виробу, прізвища благодійників. Відомо, наприклад, що на Прикарпатті дзвони ливарні Фельчинських свого часу придбала громада села Велика Кам'янка (Коломийщина). Із напису на виробі довідуємося: «Сей дзвін справили на хвалу Божу Алексій Іванишин і жена Євдокія з Кузьмичів. Р[оку] Б[ожого] 1926». Прихожанами села Великий Рожен (Косівщина) завдяки старанням о. Теодора Виничука в 1937 р. куплено дзвін «Дмитрій». У тому ж році благовіст у калуських ливарників придбали й селяни Пшеничників (Тисмениччина). На ньому був такий напис: «Сей дзвін справлено на Хвалу Божу з добровільних жертв всіх громадян села Пшеничники. Р[оку] Б[ожого] 1937». А на іншому благовісті залишено такий напис: «Сей дзвін справлено з добровільних жертв парохіян Старих Богородчан на Зарічу. Р[оку] Б[ожого] 1937». Інший запис на дзвоні із ливарні Фельчинських був такого змісту: «Жертва Розалії Васильчук і парохіян села Шепаровець» [33, с. 30, 31].

Такі повідомлення є важливим історичним першоджерелом, котре подає точну інформацію про розповсюдження й локалізацію виробів фірми Фельчинських у межах краю.

Важливим інформативним джерелом про поширення виробів відомої Калуської ливарні є також листи-відгуки церковних громад різних конфесій про дзвони, набуті в калуських ливарників [38; 39] *(додаток 1).*

Слова вдячності ливарникам Фельчинським за якісно виготовлені дзвони подають укладачі польського рекламного проспекту [47, с. 36–50]. Із прикарпатських місцевостей у польськомовному виданні є відомості лише із Городенки, Обертина й Журавна [47, с. 37, 41, 43]. Одне із таких повідомлень у 1925 р. залишив обертинський ксьондз Томаш Хоречи. «Дотримуючись девізу «свій до свого», замовив у найдавнішій фірмі братів Фельчинських дзвін тональності В. В узгоджений термін отримав. Виконання бездоганне. Вага 313 кг, голос чистий і дзвінкий» [47, с. 41].

Загальною особливістю згаданих листів-відгуків є те, що переважна їх більшість надійшла із польських поселень, відповідно й взірці написів на самих дзвонах подано виключно із польських земель [47, с. 27–33].

Окрім написів, дзвони часто прикрашав різноманітний орнамент, зображення святих Св. Василія, Івана Хрестителя, Михаїла, Стефана, Юрія, Якова [33, с. 19, 32–33] та ін. Традиція прикрашати дзвони ликами святих давня. На сторінках парохіяльної хроніки села Лучинці (Рогатинщина) зберігся запис про те, що місцевий парох о. Стефан Базилевич у 1778 р. за власні кошти придбав великий дзвін, на якому вилито образ св. Миколая, патрона церкви та ім'я фундатора [46, с. 177]. Імена святих, якими названо ті чи інші дзвони із ливарні Фельчинських, згадуються як в українському, так і польському рекламних проспектах [33, с. 33]. Звісно, що у кожному із цих видань переважають імена, властиві для відповідного обряду.

Деякі відомості про поширення дзвонів фірми Фельчинських у межах Галичини містить перелік населених пунктів, до яких доправлено дзвони, поданий в україномовному проспекті ювілейного видання. Відомості подано у вигляді таблиць *(додаток 2)*, у яких зазначено населений пункт, громада якого придбала дзвін, його вагу й тональність звучання. Матеріали книги засвідчують, що по одному виробу із ливарні Фельчинських придбали прихожани таких міст і сіл Івано-Фрнківщини, як Богородчани (212 кг), Загір'я (501 кг), Калуш (920 кг), Пшеничники (216 кг), Старий Угринів (158 кг), Старі Богородчани (245 кг), Олеша (102 кг), Снятин (135 кг), Яківка (176 кг) та ін. Окремі громади купували по два (Рогатин), три (Ясенів Горішній *(нині Верхній Ясенів)*, а то й чотири

(Підвербці) дзвони. Усього дзвонів різної величини, ваги і звучання в «останніх часах», тобто, ймовірно, від середини 30-х рр. до часу виходу книжки (1938 р.), було виготовлено 142, їх встановлено на дзвіницях 98 населених пунктів Галичини. Загалом ливарня виготовляла благовісти вагою від 12 до 20 тис. кг [33, с. 8, 13, 34–36]. А ще десять років тому (в 1928 р.) ваговий діапазон дзвонів фірми Фельчинських становив від 10 до 5,1тис. кг [22, с. 252].

Отже, максимальна вага дзвонів, що виготовлялися в калуській ливарні, за десятиліття збільшилася у чотири рази, а їхня кількість у межах Станіславівщини в 20–30 рр. XX ст. становила 101.

Деякі відомості про ливарню Фельчинських знаходимо в довідкових виданнях [26; 53].

Як бачимо, у розглянутих україномовних і польських брошурах рекламного змісту, виданих із нагоди 120-річчя та 130-літнього ювілею дзвоноливарні Фельчинських у Калуші, містяться цікаві краєзнавчі та рекламно-статистичні матеріали, рекомендації практичного й методичного характеру щодо встановлення й використання дзвонів, інформація про виробничу діяльність фірми до 1939 р.

Джерелом для вивчення діяльності калуських ливарників є рекламні матеріали. Вони дають уявлення про престиж дзвоноливарень. Із рекламних оголошень довідуємося, яку саме продукцію пропонували споживачеві ці підприємства. У тих повідомленнях зазначалися вагові параметри дзвонів, умови придбання виробів, імена власників та успіхи фірми. Так, до прикладу, заявляючи про здобуті досягнення й нагороди, керівники фірми Антонія Серафина у своїх рекламних оголошеннях запевняли споживача про високу якість їхніх дзвонів. Вони наголошували на отриманні дипломів і медалей на виставках: «Ліярня дзвонів Антонія Серафина в Калуши, – мовиться в одному із оголошень, відзначена – почесними дипломами на виставці у Кракові, золотими медалями на виставці у Львові і Стрию та чотирома срібними» [30]. Так само діяли і брати Фельчинські, які заявляли про отримані золоті медалі під час першої української виставки у Стрию й на крайовій виставці у Львові [17].

Важливе значення для виробника мала періодичність появи згаданих оголошень, бо чим частіше вони з'являлися, тим дієвішою була інформація про вироби їхньої фірми. Звичайно, рекламна кампанія була не безкоштовною, тому не всі ливарні могли однаково себе рекламувати. Отже, різною була і періодичність появи інформаційних оголошень у пресі. Найчастіше в газетах з'являлися рекламні оголошення фірми братів Фельчинських [10–18; 35].

Часто повідомлення про асортимент продукції калуських ливарень та умови її придбання потрапляли на шпальти львівських часописів, зокрема тижневика «Неділя» [13]. Інколи реклами фірми з'являлися й у журнальних виданнях. Наприклад, у 1933 р. брати Фельчинські розмістили свої рекламні оголошення в українському журналі «Рідна школа» [15]. Одне із них сповіщало: «Найбільша в краю фабрика дзвонів братів Фельчинських у Калуші (вул. Сівецька, 15) і Перемишлі (вул. Красінського, 63) відливає на замовлення гармонійні й поодинокі дзвони. Перетоплює старі невжиточні дзвони, а постійно удержує на складі понад 100 штук готових дзвонів вагою від 10 до 600 кг. Висилає на бажання сторони спеціяліста для уділення фахових порад і вказівок. Ціни приступні. Сплата ратами. – Жадайте цінників» [15, с. 176]. Усього із 1912 р. до 1933 р. в різних виданнях було надруковано більш як півсотні оголошень.

Значно меншими були масштаби рекламної кампанії іншої дзвоноливарні, яку очолював Казимир Фельчинський, дід майстра Михайла Фельчинського, що проживав у Хотіні. Одна його фірма знаходилася у селі Мислів, а інша – у Тернополі (вул. Тарнавського, 64) [41; 42].

Ось перше рекламне оголошення ливарні в Мислові: «Фабрика дзвонів К[азимира] Фельчинського в Мислові, почта: Вістова, Галичина, виробляє найдешевше із найліпшої сорти металю дзвони. Дзвони замовлені приставляє на призначене місце без жадного задатку, а в разі, якби були невідповідні, забирає назад, не жадаючи найменшого відшкодовання». Однак таких оголошень у 1912 р. було зовсім небагато – усього – 4 [42].

У 1921 р. фірма Казимира Фельчинського в Тернополі рекламувала свою продукцію 16 разів, заявляючи, що вона є українсько-американською фабрикою з відливу дзвонів [41].

Калуські ливарники Людвік, Михайло та Іван Фельчинські не визнавали ліярню Казимира Фельчинського і при кожній нагоді заявляли про своє відмежування від неї. У своїх рекламах Фельчинські із Калуша застерігали: «Сим заявляємо, що з фірмою [К]азимира Фельчинського в Тернополі не мали ми і не маємо нічого спільного» [41, № 100, с. 4].

Рекламне оголошення ливарні Казимира Фельчинського у Мислові (1912 р.)

Ще меншою була рекламна діяльність фірми Антонія Серафина в Калуші. Оголошень про прийом замовлень від цієї фірми відомо лише шість, усі вони поміщені у газеті «Діло» за 1912 р. [30].

Натомість рекордною була кількість оголошень фірми братів Фельчинських. Керівництво ливарні в 1928 р. розмістило у газеті «Діло» 31 рекламне оголошення різного розміру і змісту [12].

Офіс ливарні Фельчинських у Калуші, споруджений у 1913–1923 рр.
Худ. Мирослав Гаталевич

Фельчинські рекламували дзвони своєї фірми й у газеті «Голос Калуша» [10; 11] та інших періодичних виданнях того часу. Поодинокі рекламні повідомлення братів Фельчинських трапляються й у релігійних часописах «Мета» [14], «Нива», педагогічних виданнях та ін. Із розглядуних рекламних повідомлень видно, що найбільше й найчастіше відомості про виготовлення дзвонів подавали ливарники Фельчинські із Калуша, дещо менше – фірма Казимира Фельчинського із Мислова і Тернополя, і вже зовсім небагато – ливарня Антонія Серафина. Зміст рекламних оголошень однозначно засвідчує наявність конкурентної боротьби між виробниками за споживачів та за ринок збуту продукції. Непорозуміння із Казимиром Фельчинським, намагання відмежуватися – яскравий приклад непростих умов виживання ливарних цехів в умовах вільного ринку. Крім того, серед конкурентів братів Фельчинських була й ливарня церковних дзвонів у Станіславові (вул. Галицька, 79), яка належала Йосипові Вільчинському й Володимиру Фельчинському [16]. Щоправда стосовно цієї ливарні є застереження щодо її приналежності Фельчинським. Правдоподібно, ідеться про ливарню Макса Берґера у Станіславові, яка використовуючи відомий бренд, у 1939 р. діяла під іменем Володимира Фельчинського [45-а, с. 66].

Реклама дзвонів ливарні Фельчинських,
роміщена в Учительському календарі за 1938 р.
Фото Тараса Сондея

За нашими спостереженнями для розміщення рекламних оголошень фірма братів Фельчинських у 1912–1939 рр. використовувала шпальти більше як шести українських часописів, що, звичайно, сприяло більш активному просуванню їхнього товару на ринку збуту, ніж їхніх колег по цеху. Усього в зазначений період ліярня дзвонів братів Фельчинських опублікувала більше 64 рекламних оголошень про умови збуту власної дзвоноливарної продукції.

Отже, серед розглянутих джерел часів діяльності фірми Фельчинських переважають загалом матеріали рекламно-інформаційного характеру, метою яких було привернути увагу міських і сільських церковних громад до продукції фірми, заохотити покупців доступними кредитами, задекларувати якість виробів і запропонувати вигідні умови придбання дзвонів.

Певне джерелознавче значення мають також історико-краєзнавчі публікації з минулого дзвонарства Калущини. В їх основі – здебільшого

спогади представників родини Фельчинських та робітників ливарні, рідкісні фотоматеріали, документи [5; 8; 9; 28; 34; 40; 44].

Значну джерельну вартість мають мемуарні свідчення працівників ливарні, які проливають світло на маловідомі події з історії цього підприємства. Наприкінці 90-х рр. XX ст. були зафіксовані спогади Дмитра Онуфрійовича Овчара, який у 1934–1939 рр. працював ковалем у майстерні Фельчинських.Відомості Д. Овчара були опубліковані в журналі «Краєзнавець Прикарпаття» [5]. У спогадах згаданого працівника ливарні важливою є звістка про дзвони церкви Св. Архистратига Михаїла (один великий і два менші), вивезені німцями на початку 1942 р. до Рейху, повідо- млення про дзвін, встановлений у Луцькому замку (зберігся донині), про помешкання Фельчинських навпроти першої школи, а також про обставини появи групових фото у 1939 р.: «В 1939 р. майстерню закрили, – згадує Дмитро Онуфрійович. – Тоді всі, хто тут робив, сфотографувались і всі дзвони (бл. 110), що там були зложені [також], зазнимкували напам'ять» [5, с. 62–63]. Отже, деякі відомі сьогодні групові фото ливарників Фельчинських та їх вироби можуть бути датовані 1939 роком.

Цікавими у краєзнавчих публікаціях є звістки про технологію виготовлення ідіофонів. До прикладу, для більш мелодійного звучання до складу сплаву додавали 5 % золота. На підставі досліджень учених стверджується, що дзвони є своєрідними генераторами енергії в ультразвуковому діапазоні, які руйнують хвороботворне середовище. Під впливом їхніх звуків за декілька секунд гине збудник тифу. Тому під час епідемій звуки дзвонів лунали цілодобово. Встановлено, що саме передзвін благовістів знищує в повітрі хвороботворні віруси в радіусі кількох кілометрів навколо храму [5, с. 63].

Вартують уваги й опубліковані матеріали Михайла Коломийця [27; 28], який чи не перший із сучасних дослідників звернув увагу на необхідність вивчення історії відомої на теренах Калущини дзвоноливарні, готував публікації про відомих ливарників, записував спогади старожилів, цікавився архівними документами тощо.

Про відомих калуських ливарників згадує у своїх публікаціях і журналіст Петро Шевчук, який зауважив, що сьогодні в Польщі

дзвоноливарним промислом продовжують займатися чоловіки двох онучок Яна Фельчинського – Володимир Ольшевський та Вітольд Соболь. Витвором їхніх рук став 29-тонний дзвін на честь виходу світу у третє тисячоліття [44, с. 2].

Із польськомовних публікацій на тему історії калуської ливарні дзвонів уваги заслуговують деякі Інтернет-публікації. Важливі біографічні відомості містить стаття «Калуш – місто дзвонів». Автор її *(прізвище не вказане)* – хтось із родичів або дослідник родоводу Фельчинських – докладно розповідає про діяльність відомої династії ливарників з Калуша. На думку автора публікації, стаціонарна фахова майстерня із виготовлення дзвонів була започаткована в 1854 р. сином засновника фірми, якого, як і батька, звали Міхалом. Розповідаючи про діяльність ливарні в міжвоєнний період, дослідник повідомляє наступне: «Розквіт фірми почався від Францішка Фельчинського (1844–1924) та його чотирьох синів – Людвіка (1873–1957), Міхала (1878–1938), Яна (1878–1938) і Каєтана (1896–1954).

Дзвоноливарники Фельчинські
Зліва направо Людвік, Міхал, Ян Фельчинські, Калуш, 1919 р.

Водночас ливарня дзвонів братів Фельчинських, яка за межами Калуша мала філію в Перемишлі, почала зміцнюватися. За кордоном ці дзвони потрапляли до Європи, Африки, обох Америк, Азії і навіть до Австралії. Фельчинські працювали традиційними методами, а таємницю [ливарництва] передавали із покоління в покоління і мали значний міжнародний успіх. У 1927 р. на світовій виставці отримали Гран-прі, а через два роки (1920) у Парижі – золоту медаль. У 1939 р. на світовій виставці в Нью-Йорку презентували чотири дзвони з орна-ментом на історичну тематику. У зв'язку із початком Світової війни ці дзвони не повернулися до Польщі. Один із них знаходився в місті Стамфорд (штат Коннектікут, США). Тоді ж, перед початком війни, ливарня Людвіка Фельчинського виготовила дзвін вагою 6,5 тонн для люблінської катедри. Він мав бути встановлений там 17 вересня 1939 р., але німці його реквізували» [9].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступні висновки:

1. Історія дзвоноливарного промислу в Калуші має репрезентативну джерельну базу, яка включає неопубліковані маловідомі церковні документи, матеріали про виробничу діяльність ливарні в міжвоєнний період, спогади працівників підприємства, родинні архіви Фельчинських.

2. Із опублікованих джерел важливими є ювілейні проспекти та рекламні оголошення, у них розкрито масштаби виробництва, особливості маркетингу продукції тощо. Порівняльний аналіз українського й польського ювілейних видань показує, що укладачі обох брошур (прізвища невідомі) переслідували чисто практичні цілі: зацікавити потенційних покупців придбавати дзвони саме фірми Фельчинських як найбільш надійного, якісного виробника дзвонів. У проспектах запропоновано цілий спектр послуг, пов'язаних із придбанням, установленням, експлуатацією й обслуговуванням дзвонів, вигідні умови кредитування тощо. Однак у історичному плані найбільш вартісними є саме звістки про купівлю громадами дзвонів, їх кількість, технічні характеристики характеристики й відгуки громад. Ця інформація дає чітке уявлення про географію поширення виробів дзвоноливарні Фельчинських у Галичині та за її межами. Цінними є й

написи на благовістах, які увіковічнюють благодійників, нагадують призабуті імена парохів, свідчать про прихильне ставлення вірних до обрядових потреб їхньої парафії, дають можливість уточнити датування появи дзвонів у парафії тощо.

3. Розглянутий польськомовний варіант проспекту про дзвоноливарні братів Фельчинських у Калуші інформаційно удвічі об'ємніший за український. У ньому теж докладно розписані умови придбання й використання дзвонів, їхні тональні характеристики, вага, розміри, значну частину займають відгуки й подяки покупців та географія постачання виробів у межах усієї Польської держави. В окремих випадках фіксується храм за конфесією, для якого куплено дзвони (церква, костел). В усьому іншому матеріалах обох видань за змістом майже не має суттєвих розбіжностей. У обох виданнях відсутні відомості про ціну дзвонів. Загалом обидва варіанти – вартісне джерело історичної інформації про діяльність дзвоноливарень у Калуші та Перемишлі до початку Другої світової війни.

4. Із сучасних наукових джерел повнотою і докладністю інформації про дзвони, виготовлені в Калуші, відзначаються праці кампанолога Богдана Кіндратюка, який подає невідомі досі записи на дзвонах, виготовлених у ливарних майстернях Фельчинських, деталізує технічні й звукові параметри інструментів, описує умови їх придбання громадами міст і сіл Прикарпаття.

5. Доповнюють і конкретизують відомості про дзвонарство у Калуші також краєзнавчі публікації, у яких інколи віднаходяться відомості, які відсутні у документах і дослідженнях.

У цілому калуське дзвонарство має достатньо репрезентативну джерельну базу, комплексне вивчення якої дало б можливість підготувати монографічне дослідження з історії цього промислу, укласти документальний збірник, підготувати тематичну музейну фотовиставку, довідник і путівник. Перспективним напрямком пошукової діяльності могло б стати вивчення документальних матеріалів львівських та перемишльських архівосховищ, родинних матеріалів Фельчинських.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Листи вдячності від парафіян Станіславівщини ливарні Фельчинських у Калуші за якісне виготовлення дзвонів

Лист 1

ВДЯЧНІСТЬ

Підписаний уряд парафіяльний в Городенці від імені усієї парафії складає щиру подяку фірмі братів Фельчинських у Калуші за надіслані два дзвони. Поважне виконання, чудовий голос і пречудова гармонія, загалом вельми до вподоби. Під час дзвоніння парафіяни слухають голосні тони із затамованим подихом і шкодують, коли дзвони перестаюуть дзвонити.

Тепер переконалися усі, що не потрібно нам закордонних дзвонів, бо шановна Фірма справилася із своїм завданням цілком належно, себто доправивши дуже добрі дзвони.Сьогодні ж сердечно бажаємо шановній Фірмі подальших успіхів й щасливого розвою.

Щасти Боже!

Городенка, січень, 1927 р.

Кс. Комаринський, пробощ

Джерело: Dzwony kościelne. Odlewnia dzwonów braci Felczynsich w Kałuszu a Pszemyślu. – Stanisławów, 1928. – S. 37.

Лист 2

Дотримуючись девізу «свій до свого», замовив у найдавнішій фірмі братів Фельчинських дзвін тональності В. В узгоджений термін отримав. Виконання бездоганне. Вага 313 кг., голос чистий і дзвінкий.

Джерело: Dzwony kościelne. Odlewnia dzwonów braci Felczynsich w Kałuszu a Pszemyślu. – Stanisławów, 1928. – S. 41.

Додаток 2. **Перелік населених пунктів Станіславщини, громади яких придбали дзвони Фельчинських у 1918–1938 рр.**

№ п/п	Назва населеного пункту, який придбав дзвони	Район	Кількість набутих дзвонів	Вага в кг
1	с. Бабин	Калуський	3	101, 17, 13
2	с. Бабин Середній	Калуський	3	109, 29, 11
3	с. Балинці	Снятинський	1	160
4	с. Белелуя	Снятинський	1	144
5	с. Березів	Косівський	1	216
6	м. Богородчани	Богородчанський	1	212
7	с. Болохів	Калуський	1	165
8	с-ще Брошнів	Рожнятівський	4	105, 78, 50, 34
9	с. Великий Ключів	Коломийський	1	412
10	с. Великий Рожен	Косівський	2	147, 20
11	с. Верхній Ясенів	Верховинський	3	75, 38, 20
12	смт. Войнилів	Калуський	1	100
13	с. Волосів	Надвірнянський	1	106
14	с. Ганьківці	Снятинський	1	164
15	с. Голинь	Калуський	1	345
16	м. Городенка	Городенківський	3	149,75, 48
17	м. Городенка	Городенківський	1	144
18	с. Гошів	Долинський	1	482
19	с. Грабів	Рожнятівський	1	292
20	с. Грушів	Коломийський	1	206
21	с. Грушка	Тлумацький	1	114
22	смт. Делятин	Надвірнянський	2	219, 211
23	м. Долина (костел)	Долинський	1	288
24	с. Дуба	Рожнятівський	1	319
25	с. Забережжя	Богородчанський	1	208
26	с. Загір'я	Калуський	1	501
27	с. Залуччя	Коломийський	3	129, 67, 42
28	с. Заріччя	Надвірнянський	2	142 , 162
29	м. Калуш	Калуський	1	920
30	с. Кальна	Долинський	1	151
31	с. Колодіїв	Галицький	3	109, 60, 35
32	с. Княгинин	Івано-Франк. м.	1	264
33	с. Княже	Снятинський	3	149, 63, 46
34	с. Красна	Надвірнянський	2	103, 17
35	смт. Кути	Косівський	1	41
36	м. Надвірна	Надвірнянський	1	310
37	с. Новосілка	Тлумацький	1	104

38	с. Мишиш	Коломийський	1	473
39	с. Озеряни	Тлумацький	1	135
40	с. Олеша	Тлумацький	1	102
41	с. Осмолода	Рожнятівський	1	102
42	с. Петранка	Калуський	1	157
43	с. Підвербці	Тлумацький	3	100, 50, 18
44	с. Підгайчики	Коломийський	1	141
45	с. Підмихайля	Калуський	1	110
46	с. Пнів	Надвірнянський	3	416, 208, 118
47	с. Погар	Рожнятівський	1	234
48	с. Пшеничники	Тисменицький	1	216
49	м. Рогатин	Рогатинський	1	825
50	м. Рогатин	Рогатинський	1	398
51	м. Рожнятів	Рожнятівський	1	277
52	с. Середній Угринів	Калуський	3	–
53	с. Слобода Болехівська	Долинський	2	105, 30
54	м. Снятин	Снятинський	1	135
55	с. Старий Угринів	Калуський	1	158
56	с. Старі Богородчани	Богородчанський	1	245
57	с. Стопчатів	Косівський	1	153
58	с. Тимерівці	Галицький	1	103
59	с. Турка	Коломийський	1	310
60	с. Турка	Коломийський	2	105, 30
61	с. Тучапи	Снятинський	1	228
62	с. Хотимир	Тлумацький	1	226
63	с. Ценява	Коломийський	1	347
64	с. Чернелиця	Городенківський	1	150
65	с. Черче	Рогатинський	1	100
66	с. Яблунька	Богородчанський	4	183, 69, 44, 33
67	с. Ясень	Рожнятівський	1	140

Джерело: Dzwony kościelne. Odlewnia dzwonów braci Felczynsich w Kałuszu a Pszemyślu. – Stanisławów, 1928. – 56–60 s.; Церковні дзвони. Ювілейне видання з нагоди 130-літньої річниці заложення ліярні дзвонів Братів Фельчинських у Калуші і Л. Фельчинського і С-ки в Перемишлі. – Станиславів, [1938]. – С. 34–36; Загребельна С., Побігун Я. З історії давніх храмів Калущини. Церква Св. Михаїла в с. Середній Угринів // Дзвони Підгір'я. – 2011, 16 верес.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 1324. – 40 арк.

2. ДАІФО. – Спр. 1324. – Арк. 1, 19, 36, 40.

3. Краєзначий музей Калущини (далі КМК) // Церковний інвентар парохії в Калуши 1927 р. – Рукопис. – 17 с. – (Тимчасове депонування).

4. КМК // Інвентар церковного і парохіяльного майна [1938] – Рукопис. – 12 с. – (Тимчасове депонування).

5. Базюк С. Мистецтво дзвонарства в родині Фельчинських у Калуші / Степан Базюк // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 62–63.

6. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 224 с.

7. Дзвони в історії і культурі народів світу : матеріали другої міжнародної конференції 23 серп. 2008 р.: випуск 2. – Луцьк, 2008. – С. 128–147.

8. Загребельна С., Побігун Я. З історії давніх храмів Калущини. Церква Св. Михаїла в с. Середній Угринів / Світлана Загребельна // Дзвони Підгір'я. – 2011. – 16 верес.

9. Калуш – місто дзвонів // Інтернет-ресурс. – Режим доступу: Інтернетресурс. http://www.nto.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20110222/REPORTAZ/809353148#block2.

10. Найбільша на соборну Україну ліярня дзвонів братів Фельчинських у Калуші [Рекл. оголош. – далі так само] // Голос Калуша, 1919, 11 січ. – С. 4.

11. Найбільша на соборну Україну ліярня дзвонів братів Фельчинських // Голос Калуша. – 1919. – 8 лют. – Ч. 6. – С. 4; 15 лют. – Ч. 7. – С. 4.

12. Найбільша в краю фабрика дзвонів братів Фельчинських у Калуші // Діло. – 1928. – 22 лют. – Ч. 40. – С. 4. – (далі так само); 24 лют. – Ч. 42. – 26 лют. – Ч. 44; 29 лют. – Ч. 46. – С. 6; 4 бер. – Ч. 50. – С. 6; – 9 бер. – Ч. 54. – С. 4; 11 бер. – Ч. 56. – Ч. – С. 6; 16 бер. – Ч. 60. – С. 4 (далі так само); 18 бер. – Ч. 62; 21 бер. – Ч. 64; 23 бер. – Ч. 66; 25 бер. – Ч. 68; 28 бер. – Ч. 70; 1 лип. – Ч. 145. – С. 1 (далі так само); 1 лип. – Ч. 150; 15 лип. – Ч. 155; 22 лип. – Ч. 161; 5 серп. – Ч. 173; 12 серп. – Ч. 179; 19 серп. – Ч. 185. – С. 6; 26 серп. – Ч. 191. – С. 1; 2 верес. – 196. – С. 6; 9 верес. – 202. – С. 1; 23 верес. – 213. – С. 1; 30 верес. – 218. – С. 6; 21 жовт. – Ч. 236. – С. 1; 4 листоп. – Ч. 247. – С. 1; 25 листоп. – Ч. 263. – С. 6; 9 груд. – Ч. 274. – С. 4; 16 груд. – Ч. 280. – С. 1; 22 груд. – С. 6.

13. Найбільша в краю фабрика дзвонів братів Фельчинських у Калуші і Перемишлі // Неділя. – Львів, 1930. – 9 берез. – Ч. 9 (78). – С. 12.

14. Найбільша в краю фабрика дзвонів братів Фельчинських у Калуші і Перемишлі // Мета. – Львів, 1933. – 2 квіт. – Ч.14. – С. 8.

15. Найбільша в краю фабрика дзвонів братів Фельчинських у Калуші і Перемишлі // Рідна школа. – Львів, 1933. – 15 трав. – Ч. 10. – С. 176.

16. Найбільша фабрика й відливня церковних дзвонів Йосифа Фільчинського й Володимира Фельчинського // Станиславівські вісті. – 1937. – 9 верес. – Ч. 21. – С. 8.

17. Найстарша краєва фабрика дзвонів Людвіка, Михайла і Івана Фельчинських в Калуши // Діло. – Львів, 1912. – Ч. 35. – 14 лют. – С. 8. – (далі стор. таж сама); Ч. 36. – 16 лют.; Ч. 42. – 23 лют.; Ч. 45. – 27 лют.; Ч. 48. – 1 берез.

18. Найстарша фірма в Галичині: ліярня дзвонів братів Фельчинських в Калуші і Перемишлі // Український вісник. – 1921. – 28 трав. – Ч. 100. – С. 4; 102. – 2 черв.; Ч. 106. – 4 черв.; Ч. 110. – 9 черв. Рекламка більшого формату. – Ч. 114. – 15 черв.; Ч. 116. – 17 черв.; Ч. 118. – 19 черв.; Ч. 120. – 23 черв.; Ч. 122. – 25 черв.; Ч. 124. – 30 черв.; Ч. 126. – 2 лип.; 128. – 5 лип.; Ч. 130. – 7 лип.; Ч. 132. – 10 лип.; Ч. 134. – 14 лип.; Ч. 136. – 16 лип.; Ч. 139. – 19 лип.; Ч. 140. – 21 лип.; Ч. 142. – 24 лип.; Ч.144. – 26 лип.; Ч. 146. – 28 лип.; Ч. 148. – 30 лип.

19. Кіндратюк Б. Церковні дзвони й дзвіниці околиць Івано-Франківська / Богдан Кіндратюк // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – С. 126–132.

20. Кіндратюк Б. Церковні дзвони й дзвоніння в духовному житті українців / Богдан Кіндратюк // Духовність українства : зб. наук. пр. / редкол. Ю. Білодід та ін. – Житомир: Редвид. відділ ЖДПУ, 2003. – Випуск 6. – С. 38–40.

21. Кіндратюк Б. Дзвони й дзвоніння Станиславівської колеґіати / Богдан Кіндратюк // Станиславівська колеґіата: Між минулим і майбутнім (до 300-річчя побу-дови: 1703–2003): матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 9–11 верес. 2003, Худож. музей). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – С. 57–60.

22. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України : монографічне дослідження / Богдан Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2012. – 896 с. – (Історія укр. музики. Дослідження; вип. 19).

23. Кіндратюк Б. Дзвонарське мистецтво в житті українців / Богдан Кіндратюк // Мистецтвознавство України : Зб. наук. праць / Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України; редкол. : А. Чебикін (голова), О. Федорук (гол. ред.), М. Яковлєв [та ін.] – К. : Фенікс, 2013. – Вип. 13. – С. 116–120.

24. Кіндратюк Б. Особливості побутування дзвонарства на Косівщині / Богдан Кіндратюк // Народна творчість та етнологія. – К., 2014. – № 3. – С. 40–50.

25. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України : автореф. дис ... д-ра мистецтвознавства: 26.00.01 / Богдан Кіндратюк. – К., Б. в., 2015. – 46 с.

26. Когут М. Калущина: люди й долі: біографічний довідник / Микола Когут. – Калуш : [б. в.], 2006. – 234 с.

27. Коломиєць М. Золотодзвони фірми Фельчинських. Літературно-мистецький випуск газети Зоря Прикарпаття / Михайло Коломиєць. – 1990. – № 3. – С. 6–9.

28. Коломиєць М. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах / Михайло Коломиєць. – Брошнів, 1996. – 268 с.

29. Костишин А. Історія церкви Святого Архистратига Михаїла в Калуші / Андрій Костишин. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 123 с.

30. Ліярня дзвонів Антонія Серафина // Діло. – Львів, 1912. – 8 берез. – Ч. 54. – С. 8. – (далі – стор. 8); Ч. 65. – 21 берез.; Ч. 87. – 19 квіт.; Ч. 104. – 7 трав.; Ч. 112. – 21 трав.; Ч. 132. –14 черв.

31. Лозовий Е. Реквізиція дзвонів в церквах і костелах Східної Галичини в роки Першої світової війни / Едуард Лозовий // Україна в минулому. – К. – Львів : АН України Інститут української археографії Львівське відділення, 1993. – Випуск 4. – С. 64–75.

32. Одинока найстарша краєва фірма «Ліярня дзвонів братів Фельчинських в Калуші і в Перемишлі». Ювілейне видання з нагоди 120-літньої річниці заложення ліярні дзвонів Братів Фельчинських у Калуші і Л. Фельчинського, і С-ки в Перемишлі. – Станиславів, [б. р. м.].

33. Одинока найстарша краєва фірма «Ліярня дзвонів братів Фельчинських в Калуші і в Перемишлі. Ювілейне видання з нагоди 130-літньої річниці заложення ліярні дзвонів братів Фельчинських у Калуші і Л. Фельчинського і С-ки в Перемишлі. – Станиславів, [1938]. – 36 с.

34. Паньо У. Дзвони і слава родини Фельчинських / Уляна Паньо // Калуський нафтохімік. – 2010, 20 берез.

35. Перша краєва фабрика дзвонів Людвіка, Михайла і Івана Фельчинських у Калуши // Діло. – Львів, 1912. – 10 лют. – Ч. 33. – с. 8; Ч. 39. – С. 8.

36. Смірнов Ю. Реквізиція церковних дзвонів у Галичині під час Першої Світової війни / Юрій Смірнов // Галицька брама. – Львів : Центр Європи, 2007. – Ч. 7 – 8. – С. 35–37.

37. Слободян П. До історії дзвоноливарництва в Галичині / Петро Слободян // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Львівська філія. – Львів, 2006. – Ч. 2 (8). – С. 62–64.

38. Тимів І. Ливарні церковних дзвонів у Калуші / Іван Тимів // Західний Вісник. – 2012. – 13 квіт. (№ 15). – С. 4 ; 20 квіт. (№ 16). – С. 5.

39. Тимів І. Дзвоноливарні Калуша / Іван Тимів // Літопис Бойківщини. Журнал присвячений дослідам історії, культури і побуту бойківського племени / Головний редактор: Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич : ЗСА – Канада-Україна, 2015. – Ч. 1/88(99). – С. 92–104.

40. Тимів І. Ян Фельчинський, хто він? / Іван Тимів // Західний Вісник. – 2016. – 18 берез. – № 11. – С. 12.

41. Українсько-американська фабрика К. Фельчинського // Український вісник. – 1921. – 25 трав. – Ч. 97. – С. 4. – (далі – стор. 4); Ч. 98. – 26 трав.; Ч. 99. – 27 трав.;

Ч. 100. – 28 трав.; Ч. 101. – 29 трав.; Ч. 102. – 31 трав.; Ч. 103. – С. 1 черв.; Ч. 104. – 2 черв.; Ч. 105. – 3 черв.; Ч. 106. – 4 черв.; Ч. 107. – 5 черв.; Ч. 108. – 7 черв.; Ч.109. – 8 черв. – Ч. 111. – 11 черв. ; Ч. 113. – 14 черв.; Ч. 114.15 черв.; Ч. 116. – 7 черв.

42. Фабрика дзвонів К. Фельчинського в Мислові // Діло. – Львів, 1912. – 5 лют. – Ч. 28. – С. 8. – (далі – стор. 8); Ч. 32. – 11 лют.; Ч. 34. – 13 лют.; Ч. 38. – 19 лют. – С. 12.

43. Фельчинський З. Дзвонять дзвони / Здіслав Фельчинський // Дзвони в історії і культурі народів світу : матеріали другої міжнародної конференції 23 серп. 2008 р. : випуск 2. – Луцьк, 2008. – С. 6.

44. Шевчук П. Дзвони від нащадків Фельчинських / Петро Шевчук // Галичина. – 2003. – 22 лип. – № 108. – С. 2.

45. Цапів В. Про що розповідають назви вулиць Калуша : путівник по місту / Василь Цапів. – Калуш, 2005. – 350 с.

45-а. Церковні і шкільні дзвони. Рекламне оголошення // Учительський календар на 1938 р. – Львів, 1938. – 70 с.

46. Яворський Й. Витяг з парохіяльної хроніки в Лучинцях / Йосиф Яворський // Нива. Часопис, присвячений церковним і суспільним справам. – Львів, 1939. – Ч. 5. – С. 175–178.

47. Dzwony kościelne. Odlewnia dzwonów Braci Felczynsich w Kałuszu, w Pszemyślu. – Lwów, b. r. w. (бл.1928/29). – 60 s.

48. Dzwony kościelne. Największe w kraju odlewnie dzwonów Braci Felczyńskich w Kałuszu i L. Felczyńskiego i S-ki w Przemyślu, 1938. – (Jubileu szowe wydanie z okazji 130-letniej rocznicy założenia firmy 1808 – 1938).

49. Gierlotka S. Dzwony – Historia, technika wykonywania, napędy. Edycja-Książki Naukowe i Specjalistyczne / S. Gierlotka. – Katowice, 2013. – 224 s.

50. Nicieja S. Kresowa Atlantyda : historia i mitologia miast kresowych. T. 3: Zaleszczyki, Kosów, Chodorów, Kałusz oraz Abacja / Stanisław Sławomir Nicieja. – Opole: Wydawnictwo MS, 2013. – 285 s.

50-а. Szydłowski T. Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji / T. Szydłowski – Kraków, 1922. – 96 s.

51. Kowalski K. Patriotyczne teksty i sceny na dzwonach w obiektach sakralnych na terytorium II Rzeczypospolitej w świetle druków reklamowych odlewni Braci Felczyńskich i wybranej karty pocztowej / K. Kowalski // Roczniki Teologiczne. – Tom LXI, zeszyt 4. – Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL. – 2014. – S. 227–237.

52. Trojanowska M. Szata artystyczna dzwonów wykonanych w latach 1920–1939 w przemyskiej ludwisarni Braci Felczyńskich, filii odlewni kałuskie / M. Trojanowska // Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu «Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce» / red. K. Kluczwajd. – Toruń, 2003. – S. 88–100.

53. Wystawa zdobnictwa ludwisarskiego. Szkic pamiątkowy zamiast katalogu, Lwow. – 1920. – 28 s.

IVAN TYMIV, the Senior Research Worker of
the Local History Museum of the Kalush district, historian

THE BELLS OF KALUSH BELL-MAKERS IN THE PRECARPATHIAN REGION: SOURCE STUDY ASPECTS

Abstract: *The article represents the scripts and printed sources from the history of the bell-making in Kalush.*

It is determined the representativity of the discovered documents and made the comparative analysis of the Ukrainian and Polish jubilee printed editions devoted to the bell-making factory of Felchynski Brothers.

It's also discovered the importance of the advertisements in the bell-making process organization in Kalush and mentioned the territory of these bells spreading.

The special emphasis is laid on the importance of the contemporaries' memory and historic and graphical sources for the Kalush bell-making investigation.

Key words: *sources, bells, bell-making, bell-making manufactory, Felchynski, legends on the bells, advertisements.*

УДК 66. 013: 94(477. 86)

ОЛЕГ МАЛЯРЧУК, доктор історичних наук,
професор Івано-Франківського національного
технічного університету нафти і газу

ХІМІЧНА ІНДУСТРІЯ КАЛУША: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Анотація. *У статті проаналізовано історію зародження та етапи становлення хімічної галузі промисловості Галичини (Прикарпаття) з центром у Калуші у процесі вдосконалення солеваріння, відкриття калійних солей, заснування на цій базі перших акціонерних товариств за часів Австрійської імперії, ІІ Речі Посполитої, Української Радянської Соціалістичної Республіки й індустріальну розбудову Калуського хіміко-металургійного комбінату – «Хлорвінілу», що у свою чергу спонукало урбанізаційний перехід.*

Ключові слова: *промисли, Галичина, Прикарпаття, Калуш, ремісники, солеваріння, калійні солі, хімічна промисловість, «Хлорвініл».*

Західні землі України з давніх-давен були відомі своїми надрами: тут видобували кухонну сіль і займалися ремеслами. Ще в середні віки зроблено спроби дослідити нафту і природний газ, дещо пізніше – калійні солі. У XX столітті відкрито запаси сірки, урано-поліметалічний басейн. Природа наділила західноукраїнський регіон масивами лісів, водними ресурсами, карпатськими сланцями, великими запасами якісної глини, солі, піску, торфу, вапняку, вугілля, каменю та ін. Упродовж віків на західних землях України сформувалися певні особливості історичного та господарського розвитку. Характерною ознакою було домінування сільського населення над міським. Малі та середні міста, що розбудовувалися і виникали в Середньовіччі, обслуговували сільськогосподарське виробництво та соляні промисли, дещо пізніше – нафтовидобування і розроблення калійних солей.

Суспільно-політичний розвиток західних областей Української РСР майже половину століття визначався та «спрямовувався» комуністичною партією і радянським урядом. Для двох поколінь мешканців Західної України жовтневий переворот і пов'язані з ним «соціалістичні перетворення» внесли докорінні зміни в напрацьовані століттями життєві традиції. Радянська влада докорінно змінила сформований віками суспільний устрій в духовній, політичній, економічній, соціальній, культурній сферах. На західноукраїнських землях на початку 1950-х років завершено суцільну насильницьку колективізацію сільського господарства та розпочато масштабну індустріалізацію. У місцях розміщення природних ресурсів з'явилися нові міста, розбудували старі. Урбанізаційний перехід (1960–1970 рр.) став логічним результатом попередніх історичних епох і водночас знаменував якісно новий етап суспільного буття – переважання городян над мешканцями сільських місцевостей, промисловості – над сільськогосподарським виробниц-твом. Усе це повною мірою відносилося до старовинного й унікального українського міста Калуш *(можливо, Каліуша як одна з перших назв).*

Цікаві документи і матеріали з історії Калуша зібрано в книгах: «Encyklopedja Powszechna» (Warszawa, 1866 r. T. 23), «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» (Warszawa, 1882 r. T. III), «Волынско-

Галицкая летопись, составленная с концемъ XIII. 1205–1292» (Львів, 1887), «Przemysł potasowy w Polsce» (Lwów, 1938 r.), «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968 р.), «Калуш – місто хіміків» (Ужгород, 1970 р.); «Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область» (Київ, 1971 р.); «Обрії нового Калуша» (Ужгород, 1976 р.) та багато інших.

У науково-популярних книгах із серії «Історія фабрик і заводів» [1] на конкретному документальному матеріалі висвітлювалося створення великих промислових підприємств України. Ціла низка праць присвячена виробничому об'єднанню «Хлорвініл» у м. Калуш, трудовій діяльності багатотисячного колективу хіміків. Цікавий фактичний матеріал містить серія «Вчені України – народному господарству» [2; 3]. Специфіка побудови історичних нарисів радянського періоду полягала в надмірній героїзації «революційної активності трудящих мас». Ні одне видання не обминало «віх історії», а особлива увага акцентувалася на боротьбі за комуністичні ідеали та з «буржуазно-націоналістичними пережитками».

Вітчизняними науковцями лише частково розкрито картину соціально-економічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях. Це, перш за все, наукові праці В. Грабовецького [4], С. Васюти [5], О. Васюти [6], Ю. Гумена [7], С. Давидович [8], В. Клапчука [9], О. Малярчука [10] та інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці публікації не можна вважати достатніми і вичерпними. У наукових студіях домінують дослідження суспільно-політичних процесів, національно-визвольного руху, культурно-освітньої та етноконфесійної ситуації у західному регіоні України.

Населення Галичини (Прикарпаття) здавна займалося різними промислами. Сільські ремісники обслуговували двори своїх односельців, шляхетські, а також виробляли продукцію на ринок. До ремісників належали гончарі, бондарі, каменярі, ковалі, слюсарі, золотарі, теслі, стельмахи, шевці, ткачі, кушніри, мельники та інші. Наявність лісових масивів сприяла розвиткові деревообробних, а розвиток тваринництва – шкіряних промислів. До промислів належало випалювання попелу (поташу), обробка заліза, виробництво скла, селітри. Науковець В. Гра-

бовецький доводить, що домінуюче місце серед них займало солеваріння. Місце, де продукувалася сіль, звалося банею або жупою. Такими родовищами славилися околиці Дрогобича, Болехова, Долини, Калуша і особливо Коломиї [11, с. 33].

Прикарпатські соляні шахти беруть початок з виварювання кухонної солі. Спочатку варили сіль у великих мисках «до сухості». Під впливом солеварінь в Угорщині було запроваджено варіння солі в так званих «патемках» або «чарунах». Виварювання в таких посудинах відбувалося вже до певного ступеня, скристалізовану сіль формували у стовпчики у формах з березової кори. Ці стовпчики просушували, виставляючи колом один на одному, а до середини насипали горючого вугілля і закривали металевою кришкою. Такі стовпчики (звані «стольмами», «стовиками») стали називати «топками». Наверху «топок» витискали п'ятираменний хрест, правдоподібно герб родини Потоцьких як найбільших власників соляних жуп (солеварень) в давній Галичині. Як вважає один з перших дослідників виробництва калійних солей Юзеф Грайнер, пам'яткою про угорську назву в Червоній Русі є назва «баня», яка походить від слова «банія», що означає копальня [12, с. 8]. З цією назвою в Калуші зустрічаємося і сьогодні.

Спочатку на Прикарпатті сіль отримували з ропи, яку черпали з боліт. Дещо пізніше ропу для варіння солі черпали з примітивних шахт. З часом з тих шахт протягли штреки з метою подавати більшу кількість прісної води для лугування покладів і піднесення продуктивності. Бочкову сіль варили переважно у літній час і використовували працю як найманих робітників, так і панщинних селян (варіння солі заміняло панщинні дні). Так Петранківська жупа була королівською (державною), тому дрова для солеваріння безкоштовно надавалися з королівських лісів, скарб (держава) окремо платила за порубку та вивезення дров. Збут бочкової солі зі скарбових солеварень відбувався за державний кошт [13, с. 16].

Крім королівських, шляхетських і бань духовенства, були ще й селянські. Масове виробництво солі сприяло розвитку спеціального промислу, який звали «прасольство». Ним займалися селяни, яких звали «прасолами» або «фірманами». Щоб стати прасолом потрібно було

мати віз з волами і сплатити відповідний податок [11, с. 34–35]. На виробництві солі працювали спеціалісти-ремісники, заготовлювачі та інші допоміжні робітники. На банях працювали ремісники «зваричі», «кератники», «бондарі» та інші. У солеварнях працювали гірники, що добували соровицю з глибини. Кератники слідкували за витягуванням росолу з криниць; паличі розпалювали вогонь під котлами. Головними вважалися зваричі, що виварювали сіль. Рубачі рубали готову сіль, набивачі – набивали бочки сіллю, возовиці – розвозили. Окрему групу складали бондарі, що виготовляли тару для солі – дерев'яні бочки, а ковалі – панви і черени.

У 1772 р. після першого поділу Польщі та приєднання Галичини до Австрії бані перейшли у державну власність – Делятинське управління, що перебувало у місті Надвірній. У Калуші існувало 3 соляні шахти: «Могила», «Варвара» з соровичною глибиною 76 м та нова – 50 м, у якій і відкрили поклади каїніту. Калуш був власністю князів Чарторийських. 1 травня 1782 р. було підписано договір з адміністрацією державних маєтків і калуські солеварні кухонної солі (Калуш з Банею і 32 селами) перейшли у власність австрійської казни. Під час буріння свердловини № 4 у травні 1804 р. на глибині 50 м. натрапили на каїнітовий пласт товщиною 15 м, тобто відкрито калійну сіль. При поглибленні соляної шахти були знайдені «гіркі солі». Ця копальня й стала основою промислового розвитку Калуша у подальші десятиліття й століття. У 1810 р. у свердловині № 5 на глибині 45 м. знайшли такий самий каїнітовий пласт. Обидва ці відкриття не викликали особливого зацікавлення. Вироблена з цієї сировини кухонна сіль була дуже важка і гірка. Купці відмовлялися її купувати, бо не було споживачів. У наступні роки викопували такі ж кристали у різних місцях виробітків та посилали у Відень на аналіз та дирекції державного майна у Львові. У керівництва австрійського уряду вони ніякого зацікавлення не викликали [12, с. 9]. У 1854 р. встановлено, що «гірка сіль» – це каїніт.

У 1861 р. із доповіді професора Генріха Розе на зборах Геологічного товариства в Берліні науковий світ дізнався, що калійні солі, відкриті у великих запасах у Страсфурті в Німеччині, знаходяться і на Прикарпатті. В наступному році під час дискусії в австрійській Державній Раді про

адміністрування і монополію соляних родовищ звернули увагу на добування калійних солей Калуша, які в Німеччині користувалися популярністю. Під впливом відкритих прусських розробок каїніту, карналіту австрійські промисловці звернулися в Міністерство фінансів з проханням вивчити соляні родовища Галичини. Це прохання задовольнили, а Міністерство фінансів дало наказ направити проби солей і ропи для аналізу. Хімік Кріпп підтвердив, що в Калуші знаходяться запаси калійних солей, придатних для промислового використання. Крім відкритого в Калуші мінералу, званого «сильвінітом», «сильванітом», у 1868 р. відкрито новий – «каїніт», у якому за тодішніми аналізами було 48,63 % сульфату магнію, 30,20 % хлориду калію і 21,15 % води [12, с. 12].

У 1867 р. було створено приватне підприємство для експлуатації запасів калійних солей у Калуші («Kalibergbau u. Salinen Betribsgesell-shaft»). Його засновниками стали граф Альфред Потоцький, Бенедикт Маргуліес і Віктор Оффелгайм. З ними австрійське Міністерство фінансів 18 грудня 1867 р. уклало договір, який скоро був розкритикований як некорисний для державної казни. 1 липня 1869 р. був укладений новий договір, згідно якого казна орендувала калуську шахту разом з навколишніми лісами впродовж 40 років. Підприємство зобов'язувалося державним соляним складам 100–120 тисяч центнерів продукції щорічно ціною 50 центів за центнер (згідно першого договору – 12 центів). Цього ж 1869 р. почала працювати в Калуші фабрика по переробці калійних руд, виробництво і продаж хлористого калію. Нове акціонерне товариство під назвою «Калуське гірниче товариство по видобутку калійних солей, Б. Маргуліес і Компанія» [12, с. 11]. Продуктивність праці була вкрай низькою, а собівартість продукції – високою. Каїніт добували і переробляли вручну. У 1875 р. акціонерне товариство збанкрутувало [1, с. 9].

Ймовірно, що головною проблемою для товариства була відсутність залізничного сполучення, найближча залізнична станція знаходилася за 30 км від Калуша у Бурштині. Тільки 1 січня 1875 р. була відкрита залізнична вітка Стрий – Станиславів. Затрати на перевіз продукції були надто великими. Перевезення з Бурштина до Відня

одного центнера коштувало 1 злотий 62 центи, в той час, як аналогічне із Страсфурта до Відня – 75 центів, хоча відстань була на 58 миль довшою. До цього долучилися проблеми, пов'язані з обвалами на шахті – припинення гірничою інспекцією з Кракова добування сировини головною свердловиною та біржові операції (махінації) в Австрії. У банкрутстві Калуського підприємства відіграла роль конкуренція. На австрійських ринках спеціально знизили ціну на калійні добрива з Німеччини з метою знищити конкурента з Галичини.

На підставі окремого розпорядження Міністерства фінансів Австрії від 15 лютого 1877 р. у Калуші з 1 березня розпочала діяльність управа солеварень. Калуська солеварня була цілим промисловим комплексом. Її соровичні шахти глибиною 160 м, довжиною 710 м і шириною 350 м ділилися на три головні горизонтальні розрізи і були з'єднані з двома денними шибами (№ 4 і № 5). Калуська сіль містила в собі поклади «камінної солі», яка утворювала верхні шари. Під ними знаходився шар кухонної солі, що містив понад 60 %. Місцями в самому мулі знаходилися гнізда або «великі булки чистої солі» [4, с. 121–122].

Під постійним наполяганням великих землевласників австрійський уряд у 1883 р. оголосив конкурс на оренду запасів калійних солей у Калуші. Осіб, бажаючих взятися за справу, не виявилося, а тому в 1887 р. держава розпочала експлуатацію фабрики. Якщо у 1889 р. продукція становила всього 5 вагонів, то у 1890 р. – 60. У цьому велика заслуга доктора Станіслава Мізєвича, який вплинув на Галицький сейм і Крайовий відділ. Він, перебуваючи на посаді керівника соляного департаменту у Крайовому відділі, провів ґрунтовне вивчення ресурсів калійних солей Прикарпаття. Стебницько-калуський пояс тягнувся 76 км довжиною і 3–4 км шириною. Серед Прикарпатських родовищ калійних солей виділялося три райони: Калусько-Голинський, Велика Тура – Моршин, Стебницький. У 1902 р. на глибині 257 м відкрито восьми-метровий шар сильвініту. Щорічно видобувалося 10–15 тис. тонн калійних солей. При допомозі посла в Галицькім сеймі і члена Крайового відділу доктора Владислава Ягеля вдалося переконати маршалка (голову) сейму графа Станіслава Бадені та міністра фінансів у Відні Залєського в доцільності експлуатації калійних солей краю. Ця

складна боротьба увінчалася успіхом, у результаті чого Крайовий відділ отримав дозвіл на продовження гірничих робіт у районі Калуша [12, с. 14].

Нова акціонерна спілка під назвою «Калі» («Kali») розпочала свою діяльність вже у 1909 р., а всі процедури оформлення завершилися 16 червня 1910 р. Засновниками спілки стали Мечислав Брикчинський, Роман Хлібовський, Зигмунд Гроблявський, Мар'ян Ярошинський, Станіслав Маєвський, Казимир Маєвський, граф Едуард Мецельський, граф Станіслав Мемельський, Генріх Потворовський, Генріх Прек, Вінцент Розвадовський, граф Станіслав Сєменський, Ян Васунг, Мечислав Віктор. Капітал, вкладений у спілку, становив 616 тисяч корон. Акціонерне товариство домоглося від Міністерства фінансів концесії на велику площу Прикарпатського краю. Концесія була отримана у 1911 р., але Крайовий відділ поставив умову, що фінансування цілої справи буде проводити промисловий банк у Львові, а членами акціонерного Товариства будуть тільки місцеві капіталісти. Товариства «Калі» провело цілу низку пошуків, які вичерпали його фінанси. Акціонери втратили все своє майно, яке вкладали в акції Товариства і повністю розорилися. Один із них Мечислав Брикчинський покінчив життя самогубством. Таке становище загрожувало ліквідацією Товариства. У зв'язку з цим Товариство «Калі» вирішило порозумітися з Крайовим відділом [12, с. 16].

У 1913 р. встановлено, що родовища калійних солей високо перспективні, а вартість сировини, яку можна видобути, оцінена в 13 млн крон. Німецькі і місцеві спеціалісти підтвердили, що відкриті в калуській шахті запаси калійних солей становлять значний економічний інтерес. За час державної експлуатації млин на калуській солеварні продукував 10, а в лютому 1914 р. – 14 вагонів на добу. В результаті затвердження статуту 15 травня 1914 р. скликано загальні збори і створено «Акціонерне товариство експлуатації калійних солей». Налагодженню виробництва завадила Перша світова (Велика) війна. В кінці серпня військові дії на околицях Калуша спонукали до припинення робіт. Шахта не зазнала великої шкоди, згорів тільки склад і дрібне устаткування. В лютому 1915 р. розпочато клопотання про

отримання дозволу на повернення керівника шахти інженера Юзефа Туркевича, що перебував у примусовій евакуації [12, с. 20].

Найбільш загрозливим для акціонерного Товариства було те, що з причин військових дій воно не отримало дозволу на продовження геологорозвідувальних робіт, яке закінчилось для Станіславського округу 19 вересня, Дрогобицького – 21 жовтня 1914 р. З метою запобігти одержанню прав сторонніми особами, про свої права на окремі площі заявили консультант Товариства інженер Заранський і директор Лагочінський. Незважаючи на військові небезпеки, завдяки Юзефу Туркевичу вдалося налагодити роботу на шахті. Якщо у 1917 р. було прокладено 191 м головного штреку, то на кінець 1919 р. він становив вже 366 м, що за тодішніми умовами праці було великим досягненням.

24 листопада 1920 р. попередню назву було замінено на «Акціонерна спілка експлуатації калійних солей». Організаторами Спілки були Крайовий відділ Королівства Галичини та Лодомерії, Промисловий банк у Львові, Спілка «Калі». Крайовий відділ передав право експлуатації і добування калійних солей в районі Калуша новій польській владі. У зв'язку з розпадом Австрійської імперії було переконвертовано акційний капітал на польські гроші. У 1921 р. на калійному комбінаті працювало 310 робітників, 3 інженери, 7 адміністраторів. Підприємство виробляло у рік 3,4 тис. тонн каїніту і 15,3 тис. тонн сильвініту. 22 квітня 1925 р. на основі рішення загальних зборів і згідно з розпорядженням президента II Речі Посполитої від 25 червня 1925 р. капітал становив 5 млн злотих. Пакет акцій, який був власністю Крайового відділу перейшов у власність уряду Польщі. У зв'язку з ліквідацією спілки «Калі» її акції розділено між окремими членами. Її місце зайняло акціонерне товариство експлуатації солі поташової – «ТЕСП».

Міністерство сільського господарства і міністерство промисловості і торгівлі наполягало на збільшенні видобутку калійних солей. При допомозі інженера Туркевича і Маєвського вивчено попередні відкриття каїнітів і сильвінітів у Стебнику на Львівщині. У стебницьких запасах було виявлено чотири пласти з вмістом 14–47 % хлориду калію товщиною 20 м, що виступило поштовхом до розробки цих родовищ

27 лютого 1922 р. У 1923 р. шахта в Стебнику почала давати продукцію – 6,5 тис. тонн каїніту, а через рік розпочато будівництво фабрики хлориду калію. Якщо через чотири роки видобуток каїніту у Калуші становив 23482 тонни (сильвініту – 148331 тонна), то у Стебнику – 104792 тонни. Спілка уклала договір на 40 років про оренду даного об'єкта. Фінансова ситуація підприємства постійно погіршувалася, а в 1927 р. сягнула вершини балансової нестабільності. Спілка користувалася кредитами на суму 8 млн 834 тис. злотих, в той час як основний капітал продовжував становити 5 млн злотих [12, с. 26–27]. При цьому могла настати критична ситуація – чергове закриття підприємства і звільнення всіх робітників.

Напрями політики виробництва мінеральних добрив Польщі уряд впроваджував через «ТЕСП». 1 листопада 1927 р. його очолив призначений владою бригадний генерал Зигмунд Плятовський. За його керівництва (до 31 жовтня 1932 р.) здійснено такі основні заходи: збільшено акціонерний капітал до 20 млн злотих; реконструйовано фабрику хлорид калію і доведення її до запроектованих потужностей; проведено успішні пошукові роботи, що дозволили весною 1929 р. розпочати будівництво нової копальні на віддалі 10 км на захід від Калуша в с. Голинь, яку ввели в дію в листопаді 1931 р. Побудовано промислові об'єкти з різноманітним устаткуванням. Цей період співпав із світовою економічно кризою («великою депресією»), яка боляче вдарила по польській економіці. Криза в сільському господарстві вела до зниження цін на мінеральні добрива. Фінансовий стан підприємства не захитався завдяки старанній економії всіх витрат і постійному збільшенню продуктивності праці на всіх ділянках роботи акціонерного Товариства.

1 серпня 1933 р. головою Товариства став інженер Адам Подоський, який продовжив програму розвитку калійної промисловості. З інвестиційної програми, розрахованої на 1937–1940 рр., здійснено наступне: поглиблено вентиляційну свердловину в шахті Голинь, побудовано склад і млин калійних солей. У згаданій програмі не поминули і третьої шахти в Стебнику. У 1937 р. на ній розпочали будівництво фабрики з виробництва добрив сульфату магнію. Найбільшим досягненням за часів керівництва А. Подоського було питання газового опалювання – чергова

спроба пошуків газу. У квітні 1935 р. розпочато буріння свердловини «Адам», а в серпні наступного року на глибині 700 м натрапили на газове родовище. В серпні 1937 р. свердловиною «Олександр» на глибині 750 м натрапили на ще багатше газове родовище. Газ обох свердловин, з'єднаний газопроводом, у значній мірі вирішив питання опалювання на калуській фабриці. В жовтні 1937 р. розпочато буріння третьої газової свердловини «Віктор». Надіялись, що продукція газу з цих свердловин остаточно розв'яже питання опалювання калуського промислового басейну і відкриє великі технічні можливості.

Наступний етап – осінь 1939 р. («возз'єднання» Галичини і Волині з Українською РСР). Згідно з декларацією Народних зборів Західної України всі промислові підприємства, у тому числі «ТЕСП» – калійний комбінат, були націоналізовані. У місті розпочато будівництво великого сажового заводу, газопроводу Калуш – Станіслав. Короткотривале «мирне життя» було порушене німецькими окупантами, зокрема угорськими військами. Експлуатація родовищ калійних солей у 1941–1944 рр. була мінімальною. У цей час не використовували обґрунтовані і планові підходи щодо видобутку сировини. Сіль вибирали неподалік від ствола шахти за кілька десятків метрів, що й призвело до його «скривлення». З відступом німецьких військ і переходом фронту шахти і комбінат зазнали часткових руйнувань.

За рік наполегливої праці щоденним «виконанням» і «перевиконанням норм виробітку» достроково відбудували першу чергу калійного комбінату, який був зруйнований. О 7-й годині 25 жовтня 1945 р. відбувся багатолюдний мітинг колективу комбінату, присвячений урочистому пуску першої черги підприємства. У тогочасній радянській пресі ця подія широко висвітлювалася. Так газета Калуського РК КП(б)У та виконкому Ради депутатів трудящих Станіславської області «Червона зірка» повідомляла: «З доповіддю виступив директор комбінату М. Булгаков. У своєму виступі начальник горного цеху А. Вересняк закликав робітників включитися в соціалістичне змагання на честь 28 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції і з першого дня перевиконувати норми виробітку» [14]. В обласній газеті «Прикарпатська правда» у розлогій статті зазначалося, що «після мітингу

відбувся урочистий пуск комбінату. Першими в шахту спускаються гірники північної дільниці зміни інженера Осипова. Через кілька хвилин на-гора піднялася прикрашена лозунгами і прапорцями перша вагонетка руди сильвініту. За нею одна за одною піднімаються інші вагонетки» [15]. Робітники горного цеху виконали норми виробітку на 110 %, тобто дали 206 тонн руди. Добре попрацювали десятник ствола А. Гладкий і десятник зміни Б. Гумінілович. Бригада А. Васюти виконала норму на 120 %, машиністи В. Возняк та І. Мандрик – 110 % [14].

Після закінчення військових дій Другої світової війни на території Станіславської області першочергова увага радянської влади зверталася на відновлення роботи калійного комбінату. Вже у 1945 р. Калуський калійний комбінат виробив 5 тис. тонн калійних добрив. Одночасно відбувалася й реконструкція виробництва, шахти «Голинь». Комбінат отримав гірничі комбайни, скреперні лебідки, безконтактні електровози, нові електробури, карбідні лампи замінено акумуляторними тощо. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки здійснено масштабну розвідку виявлених родовищ калійних солей, здебільшого описаних ще дорадянськими дослідниками. У 1946 р. комбінат дав 18 тис. тонн калійних добрив, у 1950 р. – 65 тис. тонн [16, с. 251]. Застосування нових технологій і підходів значно підвищило продуктивність праці.

У постанові Ради Міністрів Української РСР № 903 «Про затвердження проектного завдання на будівництво КХМК» від 10 червня 1960 р. вказувалося: «Прийняти пропозицію Станіславського раднаргоспу, Держплану УРСР і Держбуду УРСР про об'єднання запроектованих на основі проекту районної планіровки Калуського промислового вузла до будівництва в районі м. Калуша Станіславської області Калуського калійного комбінату, Калуського магнієвого заводу, Західно-Українського хімічного комбінату і ТЕЦ в єдиний Калуський хіміко-металургійний комбінат» [17].

Згідно постанови № 173 Ради народного господарства Станіславського економічного адміністративного району «Про затвердження структури штатів дирекції по будівництву Калуського хіміко-металургійного комбінату» від 24 квітня 1961 р.: «Створити в складі управління нафтової і хімічної промисловості дирекцію по будівництві

КХМК», – за підписом голови раднаргоспу А. Єременко. Видано наказ № 1 від 15 травня 1961 р., в якому сказано, що, «керуючись постановою Станіславського Раднаргоспу № 173 від 24 квітня про організацію дирекції КХМК, зарахувати на роботу в дирекцію Калуського ХМК, що будується, – ст. інженером по обладнанню – інженера тов. С. Т. Вовк, ст. інженером-будівельником – інженера Р. М. Пасіку, інженером енергетиком – інженера Л. І. Брусак, інженером-маркшейдером – В. С. Шипову, техніком – Л. М. Засядьвовка, секретар-машиністкою – Л. І. Буряк, прибиральницею – Я. Ф. Клапу, рахівником-касиром – К. І. Кушлик», – за підписом в. о. директора КХМК І. Зацаріна [17].

У 1967 р. згідно з наказом Міністерства хімічної промисловості УРСР від 22 березня Калуський калійний комбінат об'єднано з КХМК. До складу КХМК входило кілька спеціалізованих виробництв, що використовували різну сировину, виготовляли широкий асортимент продукції і об'єднувалися між собою загальною технологією та управлінням. Структурний поділ підгалузей хімічної промисловості був умовним. До них належав гірничорудний комплекс, сульфатна, хлормагнієва і карналітова збагачувальні фабрики, магнієвий і ремонтно-механічний заводи. Будівництво КХМК вели трести «Західпроммонтаж», «Хімметалургбуд» та інші спеціалізовані будівельні організації. З 1961 р. по 1967 р. обсяг будівельно-монтажних робіт зріс у 5 разів і сягнув 31 млн крб. [16, с. 252].

Велетень хімічної індустрії Прикарпаття (КХМК) протягом 1961–1970 рр. освоїв 238,5 млн крб капітальних вкладень. З них на промисловість – 213,3 млн крб (89,2 %), житлове будівництво – 18,8 млн крб (7,9 %), комунальне господарство – 3,5 млн крб (1,49 %). У наступні роки цей показник стрімко знижувався. Капітальні вкладення у промислове будівництво різко випереджали фінансування на спорудження об'єктів житла і культурно-побутового призначення. Так у 1971 р. на промисловість відповідно – 36,85 млн крб (97,2 %), житлове будівництво – 2,21 млн крб (5,8 %), комунальне господарство – 0,11 млн крб (0,3 %) [18, арк. 182]. За рахунок коштів на «житлокультпобут», перевага надавалася промисловому виробництву. Хімічна промисловість

була найбільш фінансово затратною і утримувала першість й по затратах електроенергії та інших ресурсів.

Значні капіталовкладення у хімічну промисловість дозволили розширити і рекоструювати діючі підприємства Прикарпаття. «Другу молодість» пережила дослідно-збагачувальна фабрика. На ній повністю було реконструйовано обладнання, встановлено нові високопотужні агрегати; сталеві трубопроводи замінено титановими, більш стійкими до корозії. Продукція вироблялася у переобладнаних і розбудованих нових цехах. У 1965 р. стало до ладу підприємство з виробництва двоокису кремнію аеросилу (активного наповнювача при виробництві гуми, штучної шкіри, пластичних мас, мастил, фарб, який також запобігав злежуванню мінеральних добрив).

У 1966 р. вступила в дію шахта ім. 50-річчя Жовтня (так «на вимогу колективу» було перейменовано калійний рудник «Ново-Голинь»). У 1967 р. почав діяти Домбровський кар'єр, на якому вперше у світовій практиці почали видобувати калійну руду («камені родючості») відкритим способом. Проте у технологічному процесі виникла проблема пов'язана з «мокрою рудою», яку необхідно було у певних пропорціях змішувати із «сухою» з шахти. У цьому ж році освоєно виробництво поліакриламіду (ефективного коагулянта, що застосовувався в харчовій, гірничо-хімічній промисловості). Даний препарат широко використовувався при бурінні нафтових свердловин, очищенні питної води і промислових стоків, у текстильній та паперовій промисловості.

У грудні 1967 р. на КХМК вперше в практиці країни введена в експлуатацію хімічна фабрика з випуску безхлорних калійних добрив. Її потужність – 500 тис. т у рік, а також ряд інших продуктів: сульфат натрію – 110 тис. т, хлористий натрій – 170 тис. т, штучний карналіт – 800 тис. т, бішофіт – 60 тис. т і т. д. [19, арк. 48]. У 1969 р. споруджено магнієвий завод і цех рідкого хлору.

Вагому допомогу хімікам надавали науковці. Колишня Калуська науково-дослідна лабораторія Всесоюзного науково-дослідного інституту галургії (ВНДІГ) виросла у філіал. Співробітники п'яти лабораторій філіалу, його секторів і творчих груп займалися питаннями видобутку і ефективної переробки полімінеральних руд, впровадженням нової

техніки, удосконаленням технологічних процесів. Об'єм науково-дослідних робіт у 1964 р. склав – 90 тис. крб, у 1970 р. – 370 тис. крб, а в 1975 р. – 700 тис. крб.

Робітники Магнієвого заводу перед зміною. Фото А. Чабана.
КМК. – Ф. Окр. надх. № 18

У зв'язку з різким збільшенням виробництва хімічної продукції і зростаючими об'ємами науково-дослідних робіт неодноразово органами влади піднімалося клопотання про реорганізацію Калуської науково-дослідної лабораторії [20, арк. 15–16].

Срібної і двох бронзових медалей на виставці ВДНГ СРСР у Москві був удостоєний полімербетон, розроблений Калуським філіалом. Цей новий матеріал застосовувався при виготовленні різних конструкцій, апаратів і резервуарів для захисних покриттів. Він відзначався високою стійкістю до кислот, розчинів мінеральних солей. Від впровадження газоочисної труби на Стебниківському калійному комбінаті Львівської області було одержано 800 тис. крб умовної річної економії. Подібні агрегати були змонтовані пізніше на сульфатній і хлормагнієвій збагачувальних фабриках виробничого об'єднання «Хлорвініл» [21, с. 26].

У 1970 р. колектив КХМК, незважаючи на труднощі в освоєнні технології виробництва і проектних потужностей на сульфатній та хлормагнієвій фабриках, добився виконання державного плану за

такими показниками: з валової продукції на 101,2 % (у порівнянні з минулим роком вона зросла на 40 %); з товарної продукції – 101,4 % (39,3 %); з реалізації готової продукції – 100,8 % (43 %); з продуктивності праці 100 % (25,1 %). Проте план випуску карбомідних смол через невідпрацьованість технологічної схеми отримання газофазним методом (освоювався вперше в промисловості) було виконано лише на 12 %; металічного магнію – 47,5 %. На кінець 1970 р. комбінат вийшов із «зверхплановими збитками» на суму 8,5 млн крб [20, арк. 19–20].

Гігант хімічної індустрії Прикарпаття продовжував нарощувати свої виробничі потужності. Виробництво отрутохімікату цинебу, почало діяти у 1971 р. На ньому виготовляли засоби хімічного захисту рослин. Це було єдине в СРСР підприємство з виробництва цинебу, вкрай необхідного для виноградарства, садівництва, овочівництва в Молдавії, Грузії, Азербайджані, Киргизії та інших республіках країни. З різних кінців Радянського Союзу прибувала молодь на спорудження виробничих об'єктів. Будівництво структурних підрозділів комбінату було оголошено комсомольсько-молодіжною будовою. Масове поповнення робочої сили відбувалося як за рахунок довколишньої сільської молоді, так і залучення з різних регіонів республіки і країни.

У 1973 р. введено в дію виробництво чотирихлористого вуглецю і перхлоретилену. Чотирихлористий вуглець використовувався як розчинювач жирів і масел, смол і лаків, а також як обезжирюючий засіб у шкіряній промисловості та машинобудуванні. Це ефективний прискорювач у виробництві каучуку, екстрагент для парфюмерії. Перхлоретилен мав ще ширше застосування. Він був необхідний для хімчистки одягу, парафозного обезжирювання деталей із кольорових металів, для чистки сирої шерсті, стерилізації при консервуванні тощо. Напередодні 1974 р. почало діяти виробництво хлору і каустичної соди. На ньому виготовлявся зріджений хлор, частина якого йшла на забезпечення власних потреб, решта – відправлялося на інші хімічні підприємства країни. Відпала необхідність завозити з-за кордону і каустичну соду.

Найважливішою ланкою технологічного процесу на КХМК була сульфатна збагачувальна фабрика. На ній виготовлялися високо-

концентровані мінеральні добрива, а відходи – луги – частково використовували як сировину для одержання магнію. Вони ще проходили через хлормагнієву і карналітову збагачувальні фабрики.

25 жовтня 1974 р. – пам'ятна дата не лише для мешканців Калуша і Ленінвароша (Угорська Народна Республіка), а й Української РСР і СРСР. «Червоною зваркою» було названо накладання останнього шва на етиленпроводі, що проліг через 100 км угорської землі і більше як 200 км української, біля угорського с. Берегдароц. Значну частину нафтопродуктів, що виробляв олефіновий завод Тісайського хімічного комбінату УНР, розпочали поставляти в Радянський Союз через унікальну споруду – 333 – кілометровий трубопровід діаметром 330 міліметрів. З нагоди цієї важливої події відбувся мітинг на радянсько-угорському кордоні, на якому з промовами виступили міністр важкої промисловості УНР Д. Секер та міністр хімічної промисловості СРСР Л. Костандов. Після урочистого мітингу радянська делегація в складі першого секретаря Івано-Франківського обкому компартії України П. Безрука та першого секретаря Калуського міськкому компартії І. Посторонка, директора КХМК А. Кондратенка та секретаря парткому Р. Кондратюка, відвідала Ленінварош і Тісайський хімічний комбінат [22].

Цех із виробництва хлористого вінілу. Концерн «Оріана»

Складовою частиною єдиного комплексу, згідно «Олефінової програми», було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні «Хлорвініл» (наказом міністерства хімічної промисловості № 300 від 25 квітня 1975 р. Калуський хіміко-металургійний комбінат перейменовано у Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»).

22 лютого 1975 р. отримана перша тонна калуського хлорвінілу. У вересні того ж року була освоєна потужність всієї установки. Всього через чотири роки зміна майстра І. Кулика випустила мільйонну тонну хлорвінілу. В грудні 1975 р. хлористий вініл атестували на державний Знак якості. Полівінілхлорид мав чимало переваг над іншими полімеризованими пластиками. Він не горить, не замерзає, легко сполучається з іншими матеріалами, не піддається дії сірчаної та соляної кислот, не має ні запаху, ні смаку, прозорий, добре фарбується в будь-який колір органічними або мінеральними барвниками, майже не розбухає у воді. Завдяки такому поєднанню властивостей полівініл-хлорид широко почав застосовуватися в хімічній, електротехнічній, легкій промисловості, в будівництві. На його основі виготовлялося до 150 найменувань матеріалів різного призначення, що дало можливість заощадити значну кількість пряжі, каучуку тощо. У 1980 р. ВО «Хлорвініл» здобуло свою першу міжнародну нагороду «Золотий Меркурій» за успішне виконання експортних поставок. У 1981 р. ВО «Хлорвініл» випускало 40 видів промислової продукції, 16 з яких або 55 % від загального обсягу – зі Знаком якості. Технологічну сировину об'єднанню поставляли 32 підприємства. Із 1200 підприємств СРСР надходило обладнання і допоміжні матеріали. Щодня підприємство відправляло споживачам 70 і більше цистерн хімічної продукції [23].

Невідкладною проблемою на ВО «Хлорвініл» ставав ріст об'ємів незавершеного будівництва, що обумовлювалося зменшенням асигнувань річними планами капітального будівництва. Згідно контрольних цифр на 1976–1978 рр. планувалося 149,2 млн крб капвкладень, а фактично виділено – 75,6 млн крб, або 50 %. Будівництво гіганта хімічної індустрії краю здійснювалося згідно комплексної проектно-кошторисної документації, затвердженої постановою Ради Міністрів УРСР № 903 від 16 квітня 1960 р. Вказана постанова

окреслювала вартість будівництва на суму 248 млн крб, яке й розпочалося у 1961 р. Згідно окремих рішень уряду на «додаткові заходи», кошторис постійно змінювався. Вартість будівництва згідно «титульного списку» на 1976–1980 рр., затверджена Мінхімпромом і узгоджена з Держпланом СРСР, складала 971,24 млн крб [24, арк. 39, 41].

З початку 80-х років XX ст. виробниче об'єднання «Хлорвініл» опинилося у важкому фінансовому становищі, розпочався спад виробництва основних видів продукції. Вже на 1 січня 1983 р. неплатежі складали 22,6 млн крб, у тому числі поставщикам – 8,8 млн крб. Підприємство зійшло на особливий режим кредитування і розрахунків. Як свідчать архівні документи, «основна причина такого стану справ полягала у невиконанні плану виробництва продукції і отримання прибутків, а також труднощі з відгрузкою готової продукції через нестачу вагонів» [25, арк. 10].

Основним фактором, який вирішував розвиток «Хлорвінілу» на 1981–1985 рр., була необхідність створення власної сировинної бази для діючого виробництва вінілхлориду потужністю 250 тис. тонн, у зв'язку з припиненням з 1 січня 1986 р. дії міжурядового договору від 15 вересня 1970 р. між СРСР і УНР про постачання етилену в кількості 130 тис. т у рік. Будівництво в Калуші етиленового виробництва на базі установки ЕП–300 на основі бензинових фракцій, які поставлялися б залізничним транспортом з діючих у республіці нафтопереробних заводів, дозволяло вирішити питання про створення вітчизняної сировинної бази, навіть транспортування його по етиленпроводі Калуш – Ленінварош в УНР. Для установки ЕП–300 на базі бензинових фракцій капітальні вкладення становили 146,4 млн крб. Будівництво даної установки і організація переробки олефінів дозволили збільшити товарну продукцію підприємства з 202 до 445 млн крб [26, арк. 61]. У грудні 1986 р. на «Хлорвінілі» завершено будівництво і введено в експлуатацію виробництво етилену потужністю 250 тис. т в рік, а обладнання для очисних споруд замовлялося тільки на 1988 р. У зв'язку з недостатнім фінансуванням зведення очисних об'єктів переносилося на 1989 р. [27, арк. 45].

Таким чином, упродовж різних історичних етапів (умовну періодизацію можна робити згідно техніко-економічних підходів або політичних режимів – австрійський, польський, радянський) у видобутку калійних солей найбільш наболілим питанням було належне фінансування. Особливо яскраво про це свідчать події, як на початку XX ст., так і 1920–1930 рр. Гірниче і хімічне підприємство вимагає значно більше капіталів, ніж підприємство іншого типу. Калійна промисловість потребувала великих інвестиційних капіталів, а також оборотних для самої експлуатації. Хімічна індустрія може своєчасно і якісно забезпечувати мінеральними добривами сільське господарство, а промисловість своєю продукцією при умові великих і гарантованих капіталовкладень. Розвиток гірничо-калійного виробництва не може бути випадковим, як ми це бачимо з досвіду попередніх століть і різних політичних систем. Занедбання одного етапу видобутку, чи однієї ланки промислового комплексу фатально відбивалося на цілому виробництві.

Окремого ґрунтовного наукового дослідження вимагає двох-сотлітня історія «калійного виробництва» у Калуші *(«соляного міста»).* Бажано, щоб цією справою зайнялися як фахівці-історики, так і безпосередні працівники «флагмана» хімічної промисловості західного регіону України, які знають своє виробництва «з середини». Аналіз діяльності підприємства засвідчує, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли нарощуванню випуску необхідної продукції. В короткому часі на базі попередніх напрацювань була створена хімічна індустрія на Прикарпатті за радянським зразком. У структурі виробництва з’явився випуск синтетичних смол, поліакриламіду, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, металічного магнію, синтетичних барвників, хімічних волокон, каустичної соди, аеросилу, полівінілхлориду етилену, що згідно світових стандартів, вважалися передовими досягненнями. Водночас на хімічних підприємствах накопичувалася велика кількість невирішених виробничих і екологічних питань, що й привело до техногенних проблем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Хлорвинил» вчера, сегодня и завтра / Н. П. Хвостин, И. М. Гах, М. И. Парило и др. : редкол. : О. Н. Романенко и др. – Ужгород : Карпати, 1986. – 86 с. – «История фабрик и заводов».

2. Комплексное освоение калийных месторождений Предкарпатья / Б. Г. Тарасов, П. К. Гаркушин, В. М. Глоба. – Львов : Вища школа, 1987. – 128 с.

3. Производство концентрированных калийных удобрений из поли минеральных руд / Ю. Н. Луньков, Н. В. Хабер. – К. : Техніка, 1980. – 158 с.

4. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку ХХ ст. / В. Грабовецький – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 224 с.

5. Васюта С. Радянський екоцид в Україні : історичні витоки та труднощі подолання / С. І. Васюта. – Тернопіль : СМП «Астон», 2000. – 536 с.

6. Васюта О. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль : Галдрук, 2001. – 600 с.

7. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр. : історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль : Вектор, 2008. – 264 с.

8. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60 – 80-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с.

9. Клапчук В. Корисні копалини Галичини : видобування та переробка / В. М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – 508 с.

10. Малярчук О. Соціально-економічні процеси в західному регіоніц Української РСР (1964–1991) / О. Малярчук. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – 548 с.

11. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1994. – Т. ІІІ. – 168 с.

12. Виробництво калійних солей в Польщі / Ю. Грайнер [пер. з польськ. І. Р. Косара]. – Львів, 1938 р. – 41 с. // Рукопис надав Подобайло Микола Степанович. Краєзнавець, керівник народного музею історії та трудової слави ТОВ «Карпатнафтохім» і ПрАт «Лукор» м. Калуша.

13. Ониськів М. Пісні бойківського села Петранка / М. Ониськів, Г. Книш, Д. Мельник. – Львів : Камула, 2013. – 192 с.

14. Дамо країні 1000 вагонів мінеральних добрив // Червона зірка. – 27 жовтня 1945 р.

15. Калуський комбінат вступає в ряди діючих // Прикарпатська правда. – 27 жовтня 1945 р.

16. Історія міст і сіл Української РСР : Івано-Франківська обл. / [Бернацек Т. В., Васюта І. К., Владико Н. М. та ін.] ; під ред. О. О. Чернова. – К. : Головна редакція Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 639 с.

17. Спогади Подобайла Миколи Степановича. Пройшов шлях від майстра до начальника управління інформаційних технологій. Трудовий шлях розпочав з 15 травня 1968 р. до 31 грудня 2009 р. Житель м. Калуша // Архів автора.

18. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3611. – Арк. 243.

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Спр. 4244. – Арк. 359.

20. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3611. – Арк. 243.

21. Гаврилів О. Обрії нового Калуша / О. С. Гаврилів. – Ужгород : Карпати, 1976. – 71 с.

22. Ще один знак великої дружби // Прикарпатська правда. – 27 жовтня 1974.

23. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3813. – Арк. 216.

24. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 4492. – Арк. 162.

25. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 4909. – Арк. 204.

26. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 4617. – Арк. 195.

27. ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 5290. – Арк. 203.

OLEH MALIARCHUK, the Doctor of Historical Sciences,
the Professor of the Ivano-Frankivsk National
Technical University of Oil and Gas

THE CHEMICAL INDUSTRY OF KALUSH: STAGES OF THE DEVELOPMENT

***Abstract**: The article analyzes the history of the origin and stages of development of chemical industry in Galicia (the Carpathians) with the center in Kalush in the process of improving salt production, the opening of potassium salts, establishment on this basis the first joint-stock companies during the Austrian Empire Stage, II Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the industrial restructuring of the Kalush Chemical and Metallurgical Plant – «Chlorvinil», which in turn prompted the urbanistic transition.*

Key words: *crafts, Galicia, the Precarpathian region, Kalush, craftsmen, salt making, potassium salts, chemical industry, «Chlorvinil».*

ДОДАТКИ

Додаток 1. Перша письмова згадка про Калуш

Текст документа

27 maja1437 r.

XVIII. Iudicium particulare celebratum feria secunda proxsima post festa Trinitatis anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo septimo (27 maja 1437 r.) per Subiudicem Stiboriam, Nicolaum, Camerariam, Rosusch, Wilczek, Syestrzenyecz Wojewodam, Paulum Sfistelniczky, Anthonium de Komrochi, Strzeczonowicz Andream, Medysky Sthephanum. Vide vertens literam, qui Iudicio aderant varia in manu.

Drahusz vs Mithko.

213. Drahusz homo Regius de Kalusza in cauza et causis, et quas habet et habitus est cum illustri Mithko de Kurosz, in procuratorem constituit nobilem Syestrzenycz Wojewodam Haliciensem. Quiquidem Drahusz promisit ratum et gratum tenere, quidquid per huiusmodi procuratorem gestum et conclusum perpetue fuerit in premissis et quolibet premissorum (Vol. 55).

Джерело : ЦДІАУкраїни у Львові. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 55. Опубл. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum takzwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. Staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. – T. 12. – Lwów, 1887. – S. 25.

Переклад опублікованого тексту

Галицький земський суд 1437 р., 27 травня

XVIII. Надзвичайний суд відбувся найближчого понеділка після Трійці року Господнього 1437-го за участю підсудка Стіборія, Ніколая коморія, Росуша, Вільчека, Сестринича воєводи, Павла Свистельницького, Антонія зі Скоморохів, Андрія Стратоновича, Стефана Медиського, розглянув відповідно різні листи, які надійшли до суду в руки.

Драгуш проти Митька.

213. Драгуш, королівський підданий з Калуша, у справі, яку має, та позовах, які матиме з шляхетним Митьком з Куроша, отримав виклик шляхетного прокурора, воєводи галицького Сестринича. Той самий Драгуш запевнив [суд], що дотримається обіцянки про внесення

належної сплати, якщо прокурор поведе справу та винесе рішення назавжди *(остаточне. – І. Т.)* щодо вищеназваних [осіб] на користь когось із них.

Джерело : Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum takzwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. Staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. – T. 12. – Lwów, 1887. – S. 25.

Палітурка книги Галицького земського суду

Титульна сторінка актової книги Галицького земського суду

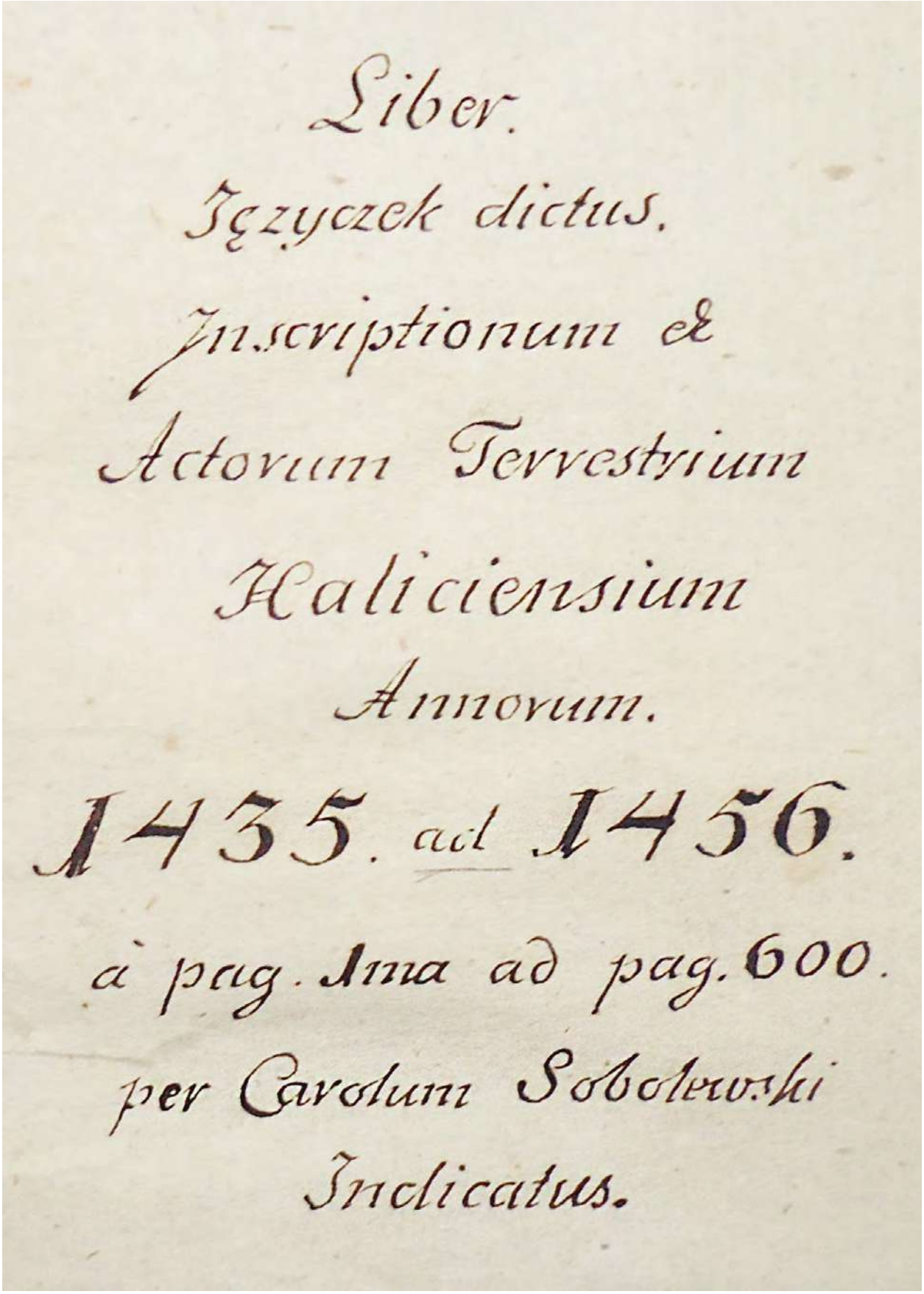

Liber.
Języczek dictus.
Inscriptionum et
Actorum Terrestrium
Haliciensium
Annorum.
1435. ad 1456.
à pag. 1ma ad pag. 600.
per Carolum Sobolewski
Indicatus.

Сторінка записів у книзі судових актів із датою 27 травня 1437 р.

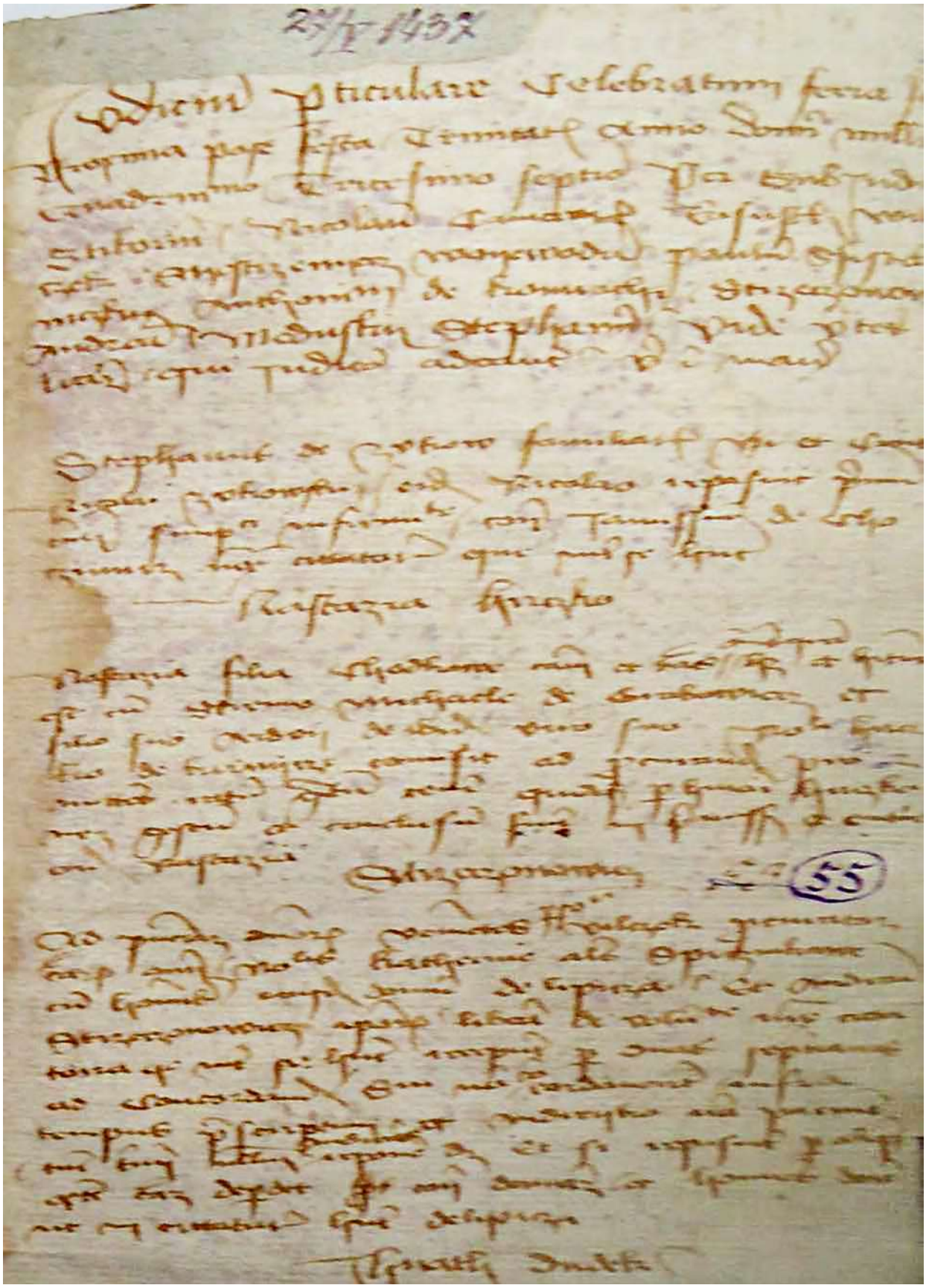

ЦДІА України у Львові. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 55.

Судовий позов Драгуш проти Митька

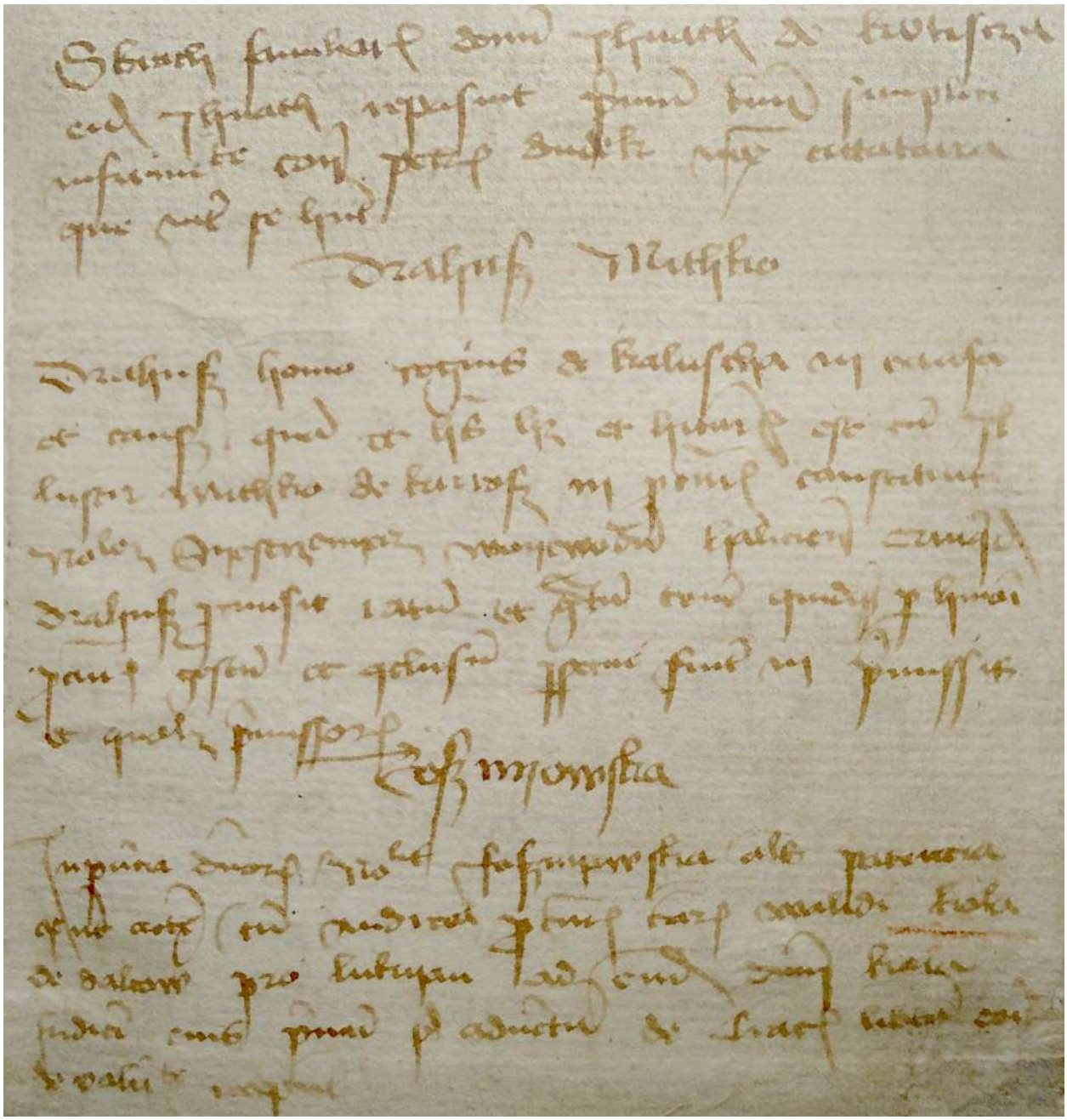

ЦДІА України у Львові. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 55.
Оригінал. Рукопис. Мова латинська й старопольська

Світлини актових записів Галицького земського суду із першою письмовою згадкою про Калуш 27 травня 1437 р., надані співробітником Центрального державного історичного архіву України у Львові, краєзнавцем Олексієм Оніщуком.

Додаток 2. Українські державні діячі, січові стрільці та вояки УГА вихідці із Калуша

КАЛУШАНИН ГНАТ МАРТИНЕЦЬ – ВОЇН І ДЕРЖАВНИК

Український освітній, державний та громадський діяч Гнат Мартинець народився 6 лютого *(за іншими джерелами – 25 червня)* 1882 р. в Калуші, в родині управителя народної школи. Навчався у класичних гімназіях у Стрию та Перемишлі. 1909 р. Закінчив Львівський університет. До 1911 р. працював учителем української гімназії у Рогатині. А відтак – Академічної гімназії у Львові. З початком Першої світової війни – офіцер австро-угорської армії. Воював на Східному (російському) фронті.

Калушанин Гнат Мартинець

Як старшина 9-го піхотного полку австрійської армії поранений під Опатовом над Віслою, а в січні 1915 р. другий раз поранений під

Вислоком у Карпатах. У червні 1915 р. отримав третє поранення. Після лікування призначений на посаду рільничого референта (секретар, консультант) у м. Любомлі.

На початку осені Гнат Мартинець був переведений на посаду коменданта міста Володимир-Волинський. У 1915–1917 рр. він посадник у Володимирі-Волинському. У цей же час став одним з організаторів українського народного шкільництва на Волині. Будучи на посаді бургомістра Володимира-Волинського, відкрив у цьому місті українську школу імені Тараса Шевченка. У серпні 1917 (за його особистими спогадами) Г. Мартинця переводять офіцером постачання Третьої армії у Снятин.

У листопаді 1918 – липні 1919 р. працював снятинським повітовим комісаром ЗУНР. Після зайняття Галичини Польщею повертається до викладацької діяльності. З середини 1920-х рр. проживає у Самборі. У 1939 р. переїжджає до німецької зони окупації (Сянок), протягом 1941–1944 рр. працює директором Самбірської учительської семінарії.

У липні 1944 р. виїжджає на еміграцію до Німеччини, певний час перебуває у таборах для інтернованих. З 1953 р. постійно проживає у Мюнхені. З 1954 року очолював Крайове об'єднання Українського християнського руху в Німеччині. 1962 р. – нагороджений Папським Лицарським Орденом святого Сільвестра Папи (Ordine Equestre Pontifice di San Silvestro Papa). У Калуші є вулиця, названа його іменем. Помер Гнат Мартинець у Мюнхені 5 грудня 1968 р.

Бібліографія

Герої стрілецького чину. До 100-річчя Січового стрілецтва. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. – С. 91–92.

Гнат Мартинець // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях 1918–1919 рр.: матеріали до історії. – Вінніпег, 1966. – Т. 3. – С. 109–118.

Когут М. Калущина : Люди і долі. Біографічний довідник / Микола Когут. – Калуш: Калуська друкарня, 1996. – С. 126.

Коломиєць М. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах Михайло Коломиєць. – Брошнів : Таля, 1996. – С. 44.

Мартинець Гнат // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Пари- Нью-Йорк : Молоде життя ; Львів-Київ : Глобус, 1955–2003. – Т. 4. – С. 1478.

Тимів І. Історико-краєзнавчий календар Калущини на 2017 р. / Іван Тимів // Західний Вісник. – 2017. – 19 січ. – № 2. – С. 5.

Цапів В. Про що розповідають вулиці Калуша. Путівник по місту / Василь Цапів. – Калуш : Калуська друкарня, 2005. – С. 173–174.

Інтернет-джерела

Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.starodavnij-volodymyr.com.ua/history/255).

Федорів Т. Німецькі стежки вихідців з Калущини були осяяні Україною / Тарас Федорів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //visti-kalush.com.ua//category/ society / 2013/ 05/ 24/6588/view

Хто керував Володимиром-Волинським у період з 1915 по 1923 роки? // [Електрон-ний ресурс]. – Режим доступу: http://bug.org.ua/article/hto-keruvav-volodymyrom-volynskym-u-period-z-1915-po-1923-roky-73977/

Підготував Іван Тимів

РЕЄСТР УСС ТА ВОЯКІВ УГА ВИХІДЦІВ ІЗ КАЛУША

Бариш Роман – підхорунжий УСС та УГА.

Бойкович Іван (17. 02 1894–1977) – учасних формування стрілецьких відділів на Станіславщині, хорунжий УГА, перебував у польських таборах.

Гачак Василь – підстаршина УГА.

Гладишовський Степан – чотар УГА.

Гумінілович (?) – підстаршина УГА.

Данилів Василь – стрілець УСС.

Дідошак Василь – підстаршина УСС.

Дуняк Микола – стрілець УГА.

Іваницький Петро – стрілець УГА. Помер у таборі військовополонених у Польщі.

Капець Андрій (1900–1981) – стрілець УГА.

Капець Михайло (1896–1919) – вояк австрійської армії. З 1915 р. в легіоні УСС, а пізніше в УГА.

Капець Павло (1885–1958) – хорунжий УСС та УГА. Просвітницький діяч у Підгірках.

Кацкий Іван – стрілець УГА, помер від голоду в польському таборі полонених.

Когут Захар (1894 р. н.) – вояк австрійської армії, перебував у російському полоні. Проживавав на Східній Україні. Репресований.

Коритовський Василь – поручник УСС.

Коритовський Тарас (5. 09. 1885 р. н.) – поручник УГА, адвокат, доктор права.

Куровець Іван (1863–1931) **–** поручник УСС, лікар. Державний секретар суспільного здоров'я ЗУНР.

Левкович Стах – чотар запасної сотні УГА.

Лешій Микола – підстаршина УСС.

Лісковацький Володимир – (1896 р. н.) – підхорунжий першої сотні першого полку УСС. Отримав поранення в битві на горі Лисоня.

Максим'як Дмитро (1897 р. н.) – стрілець п'ятої сотні першого полку УСС.

Матуняк Мизайло – вістун УГА, учасник бойових дій 1918–1920 рр.

Мельникович Олексій (1884 р. н.) – сотник УСС. Нотаріус. Помер 1934 р. у Станіславові.

Микульський Григорій (1895–1982) – стрілець УСС, учасник бойових дій 1916–1918 рр., у тому числі боїів під Галичем. Учасник звільнення Києва іпроголошення соборності України 22 січня 1919 р. Повернувся до Калуша, працював писарем у повітовому суді.

Падула Антон – стрілець УГА. Помер від голоду у польському таборі військово-полонених.

Палюк Тимофій – стрілець УГА. Учитель. Письменник.

Прейма Ілля – четар УСС.

Пігуляк Ізидор (1888 р. н.) – старшина УГА. Інспектор пожежної команди в Калуші 1923–1943 рр. Помер10 травня 1945 р. Похований у Калуші на військовому кладовищі.

Решетилович Василь – підхорунжий УСС.

Рожанківський Маркел – воював у складі УГА. Підполковник. Лікар.

Романів Михайло – старший десятник УГА.
Рубчак Андрій – стрілець УСС.
Рубчак Володимир – стрілець УСС.
Рубчак Іван – (07.03.1874 р.н.) – стрілець УСС з 1914 р., учасник стрілецького аматорського театру. Навчався в Станіславівській гімназії.
Сичина Казимир – (1896 р. н.) **–** стрілець УГА.
Сімків Григорій – стрілець УСС.
Сімків Микола Григорович – стрілець УСС.
Смольський Іван (1886 р. н.) – стрілець Легіону УСС. Загинув у 1915 р. у Карпатах.
Ткачук Осип – підстаршина УСС. Учасник Листопадового зриву 1918 р.
Тримчук Федір (1892 р. н.) **–** стрілець УГА. Похований у меморіальному сквері в Івано-Франківську.
Хандрицький Іван (12. 11. 1886 –1939) – чотовий УГА. Загину під Хустом у бою з угорцями.
Хомин Микола (1894 р. н.) **–** стрілець шостої сотні, першого полку УСС.
Черненко Олександр – поручник УГА.
Чулій Іван (1898 р. н.) **–** стрілець УГА. Похований у меморіальному сквері в Івано-Франківську.
Яблонський Михайло – стрілець УГА.
Ягенчук Олексій (1898 р. н.) **–** стрілець УСС з 1914 р. З 1918 р в рядах УГА. Загинув у боях з більшовиками біля Одеси.
Янович Йосип (05. 03. 1892 р. н.) **–** чотар УГА, член польового суду третього корпусу.
Янович Микола – парох УСС.

Джерело: Липовецький С. Обличчя звитяги (стрілецькі світлини). – Львів: Видавнича компанія «АРС», 2012. – С. 70; Герої стрілецького чину. До 100-річчя Січового стрілецтва. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – С. 91– 93; Легіон українських січових стрільців. Формування. Ідея. Боротьба. – Тернопіль : Джура, 2016. – С. 475, 517, 529.

Уклав Іван Тимів

Калушанин Володимир Лісковацький – підхорунжий УСС

Додаток 3. Околиці Калуша 1914–1918 рр.

Світлини з альбому лейтенанта М. Нагеля
Колекція Олексія Оніщука
Публікується вперше

Село Бабин

Біля церкви у селі Вістова

Село Вістова. Урочистий обхід церкви з плащаницею перед Великоднім Богослуженням

Селяни Вістови у святковому одязі

Після Богослужіння у Вістовій

Загальний вид на село Підгірки

Побут селянської родини. Догляд за дитиною

На тороговицю до Калуша

Додаток 4. Записки Олени Кисілевської про перебування в Калуші

Олена Кисілевська*

З МОЇХ МАНДРІВОК

КАЛУШ

Величаве жіноче віче відбулося також у Калуші. Коли жіноцтво С[оюзу] У[країнок] під проводом голови філії п. О. Микласевичевої розсилало свої запрошення на віче, то, мабуть, і не надіялося, що місто й села так горячо відгукнуться на той зазив. Видно, це є вже такою душевною потребою найширших жіночих мас під цю пору, що, де б ми тільки не візнали й відповідно заохотили, воно відкликнеться на наш голос цілою душею.

Простора на кількасот осіб обчислена саля Народного Дому повна народу, заповнюється й галєрія, а тиша й увага, з якою ця принаймні п'ятисота маса народа вислухує інтересних жіночих викладів свідчить гарно про зрілість і повагу калуського й околичного населення.

Оле́на Львї́вна Кисіле́вська – українська письменниця, журналістка, редактор і видавець, громадсько-політична та культурно-освітня діячка. Народилася 24 березня 1869 р., в сім'ї священика УГКЦ о. Лева Сіменовича. Провела дитячі роки у селі Фільварки, (нині Підгородне), що зараз об'єднане з містом Монастириська (Тернопільщина). Після смерті батька-священика вступила 1884 року навчатися у Виділову школу в Станіславові (нині – Івано-Франківськ). Тут вступила у «Товариство руських жінок», засноване 1884 року Наталією Кобринською, прилучилася до жіночого руху в Галичині.

Перейнявшись ще замолоду ідеями Наталії Кобринської, доклала багато зусиль для розкриття духовного світу жінки та її ролі у вихованні молодого покоління в патріотичному дусі. З-під її пера вийшли сотні статей, збірки, що мають не лише художню, а й соціально-громадську цінність, зокрема, «Українське жіноцтво в старовині», «Олена Кульчицька», «Як вести працю в жіночих гуртках», «Самовиховання» (кінець 1920-х років).

У 1923–1939 рр. видавець і редактор двотижневика (згодом тижневика) для українського жіноцтва «Жіноча доля» його альманахів та додатків: «Жіноча воля», «Світ молоді». Розквіт літературної діяльності (1920–1930 рр.) – період журналістської праці пов'язаний із численними поїздками по Україні та за її межами. Враження від близьких та далеких мандрівок лягли в основу рубрики «З моїх мандрівок»: тут постійно друкувала подорожні нариси, репортажі, портрети. Під час однієї із подорожей у 1927 р. відвідала Калуш. Після Другої світової війни Олена Кисілевська переїхала до Німеччини, а згодом емігрувала в Канаду. До кінця свого віку (29 березня 1956) проживала в Оттаві.

Джерело: Арсенич П. Кисілевська Олена Львівна // Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 469–470: Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. Галицькі просвітницькі діячі, письменники, вчені – вихідці із священичих родин. – Чернівці: Прут,1994. – С. 143–151.

Найперше йшов гарно обдуманий реферат п. Тимкевичевої, голови коломийського жіночого товариства, про політичні права жінки, про які не одна з присутних, певно, вперше отсе почула. Далі – цікавий факт, живий реферат п. Ірени Макух-Павликовської зі Львова, яка всебічно розібрала задачі жіноцтва в кооперації і господарстві, показала жіноцтву, що могло б воно зробити, якби свідомо й організовано взялося до роботи. З найбільшою цікавістю слухало жіноцтво й усі присутні, кілька то нашого добра й гроша пропадає в чужих, ворожих нам руках, як то через власну темноту й неорганізованість гинуть в біді наші села.

Далі слідував реферат редакторки Ж[іночої]] Д[олі] про задачі жінки, господині, громадянки, вислуханий рівно ж з напруженою увагою та приня-тий з повним одушевленням.

На жаль, на дискусію не стало вже часу; учасниці селянки; учасниці селянки, серед котрих деяким навіть і 3 милі прийшлося йти до міста, спішили до дому. Мимо того прелєгенток *(лекторок. – І. Т.)* засипано запросинами відвідати їх села, а місцевих членів С[оюзу] У[країнок], прошено о поміч в організації. Так вічевички, як і прелєгентки, розійшлися в гарнім настрою, повнім надії на кращу долю.

Передрук з українського часопису
Жіноча Доля. – 1927. – Ч. 8-9. – С. 8.

Підготував Іван Тимів

Додаток 5. Освітяни – вихідці з Калуша

Дурбак (Микульська) Ольга Володимирівна

(6.09.1924 – 20.12.2012)

Народилася 6 вересня 1924 р. у м. Калуш, Станиславівського воєводства в старовинній українській родині Микульських–Сербин. Мати з роду Сербінів – Марія Миколаївна (28.12.1898–1973), батько – Володимир Павлович (15.03.1898–1973). У 1939 р. закінчила ІІ клас Калуської гімназії і продовжила навчання в середній школі № 1 уже при радянській владі до 1941 р. Цього ж року вступила в Самбірську учительську гімназію, яку закінчила у 1944 р. *(див. додаток 5).* З вересня цього ж року продовжила навчання в 10 класі середньої школи № 1 м. Станіслава. Після закінчення десятирічки у вересні 1945 р. вступила на перший курс Станіславського учительського інституту, де навчалася два роки до червня 1947 р. Педагогічну діяльність розпочала вчителем історії та географії у семирічній школі в с. Підгірки Калуського району.

28 серпня 1948 р. одружилася з Дурбаком Мирославом Васильовичем (13.03.1924 – 3.02.1971). Спочатку проживали на родинному обійсті над р. Сівкою вул. Горького, 6 (тепер вул. Сівецька). У 1956 р. завершили будівництво нового дерев'яного будинку на вул. Молотова, 6 (тепер вул. Дзвонарська, 3). Діти: дочка Зеновія (16.05.1949 – 24.06.2011), лікар-дерматолог Калуської районної лікарні; син Ігор (26.04.1953 – 20.07.2006), електромонтер.

З 1950 р. працювала вчителем історії 5–7 класів у с. Кропивник. З вересня 1951 р. вчитель історії і географії Мостищанської семирічної школи. З вересня 1952 р. вихователь дитячого будинку № 2 м. Калуш. З січня 1954 р. вчитель історії школи робітничої молоді, а з вересня 1955 р. переведена на посаду вчителя історії та географії семирічки в Підгірках, де і працювала до виходу на пенсію у 1980 р. Нагороджена медаллю «Ветеран праці», активна учасниця розбудови незалежності 1990-х років – членкиня «Союзу українок».

Підготував Олег Малярчук

З родинного архіву калушан Оксани Когут та Олега Малярчука

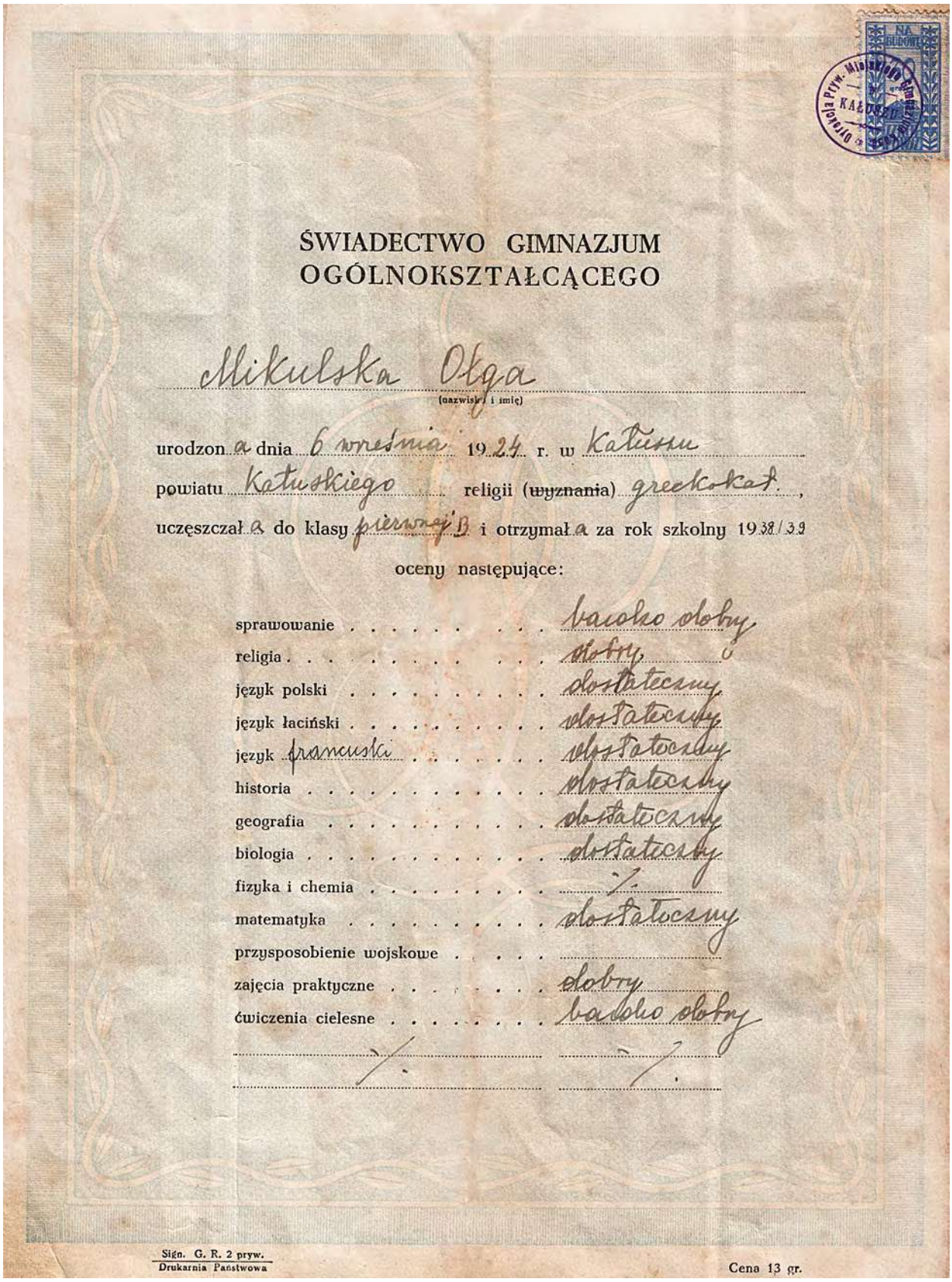

ŚWIADECTWO GIMNAZJUM
OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO

Mikulska Olga
(nazwisko i imię)

urodzon a dnia 6 września 1924 r. w Kałuszu
powiatu Kałuskiego religii (~~wyznania~~) greekokat.,
uczęszczał a do klasy pierwszej B i otrzymał a za rok szkolny 1938/39
oceny następujące:

sprawowanie	bardzo dobry
religia	dobry
język polski	dostateczny
język łaciński	dostateczny
język francuski	dostateczny
historia	dostateczny
geografia	dostateczny
biologia	dostateczny
fizyka i chemia	/
matematyka	dostateczny
przysposobienie wojskowe	
zajęcia praktyczne	dobry
ćwiczenia cielesne	bardzo dobry
/	/
/	/

Sign. G. R. 2 pryw.
Drukarnia Państwowa

Cena 13 gr.

Гімназійне свідотство Ольги Микульської (1924 р.)

przedmioty nadobowiązkowe:

Opuściła dni szkolnych 2, w tym nie usprawiedliwiono –

Uchwałą Rady Pedagogicznej – otrzymała promocję do klasy drugiej

Prywatne Gimnazjum Pryw. Miejskie GIMNAZJUM KOEDUK. w Kałuszu.

w

z uprawnieniami państwowych gimnazjów ogólnokształcących, nadanymi zarządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 maja 1937 Nr. 5-1840/37

Kałusz, dnia 1 czerwca 1939 r.

Nr 23

mgr. Zdzisława Chorzowska
Opiekun klasy

Dyrektor – Przełożona

Dyrekcja Prywatnego Miejskiego Gimnazjum Koedukacyjnego w Kałuszu

Skala ocen: bardzo dobry, dobry, dostateczny, niedostateczny.

call. Kord

Гімназійне свідотство Ольги Микульської (1924 р.) ***(зворот)***

GENERALGOUVERNEMENT

STAATLICHE LEHRERBILDUNGSANSTALT MIT UKRAINISCHER UNTERRICHTSSPRACHE
ДЕРЖАВНА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ З УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ

in Sambor. Kreis Drohobycz.
в Самборі. Округа Дрогобич.
Nr. 32. Schuljahr 1943/44.
Ч. Шк. рік

Schulzeugnis — Шкільне свідоцтво

Mykulska Olga, geboren am 6. September 1924.
Микульська Ольга, народжена дня 6. вересня 1924.
in Kalisz, Kreis Stanislau, gr. kath. Religion, besuchte die zweite B
в Калуші, округа Станиславів, гр. кат. релігії, учениця другої Б
Klasse und erhielt für ~~das Schuljahr 194 /4~~ die Zeit vom 1.IX.1943–31.I.1944. nachstehendes Zeugnis:
кляси, одержав (-ла) за ~~шкільний рік 194 /4~~ час від 1.IX.1943–31.I.1944. таке свідоцтво:

Betragen	sehr gut	Поведінка	дуже добре
Religion	gut	Релігія	добре
Deutsche Sprache	задовільно	Німецька мова	достаточно
Ukrainische Sprache	задовільно	Українська мова	достаточно
Erziehungs- und Unterrichtslehre	—	Наука про виховання й навчання	—
Lehrpraxis	—	Практика навчання	—
Geschichte	gut	Історія	добре
Erdkunde	задовільно	Географія	достаточно
Biologie	gut	Біологія	добре
Physik	задовільно	Фізика	достаточно
Chemie	—	Хемія	—
Mathematik	задовільно	Математика	достаточно
Musikpflege	задовільно	Музичне виховання	достаточно
Zeichnen und Werken	задовільно	Рисунки й роботи	достаточно
Weibliche Handarbeit	задовільно	Жіночі роботи	достаточно
Schrift	—	Писання	—
Leibesübungen	gut	Руханка	добре

Versäumte Stunden: 26, davon — Stunden unentschuldigt.
Кількість пропущених шк. годин: 26, з них — годин невиправданих.
Gesamterfolg задовільно Загальний успіх достаточний.
~~Auf Grund dieses Zeugnisses wird der Schüler — die Schülerin — in die Klasse versetzt.~~
~~На основі цього свідоцтва учень — перехідний до — кляси.~~

Sambor, den 31. Januar 1944. Самбір, дня 31. січня 1944.

K. Schumnyj — Klassenlehrer — Опікун кляси
Direktor — Директор

STAATLICHE LEHRERBILDUNGSANSTALT in SAMBOR — ДЕРЖАВНА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ в САМБОРІ — Schulstempel — Печ. школи

УВ — С 2

Шкільне свідотство Ольги Микульської (1944 р.)

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Музейно-виставковий центр м. Калуша запрошує до співпраці науковців, учителів, краєзнавців, працівників музеїв. Однією з форм такої співпраці може буде друкування результатів індивідуальних або колективних наукових студій та краєзнавчих розвідок з минулого Калущини в науковому збірнику **«КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ».**

Наукові студії мають бути оформлені згідно з вимогами до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали (***електронну версію*** прохання надсилати на поштову чи електронну адресу або передати особисто (на цифровому носії) до редакції (адреси вказані на кінцевому титулі збірника).

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити в правому верхньому куті перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю); наукова ступінь, вчене звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково)** (за відсутності такої вказати поштову адресу); моб. телефон.

На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). **Архів має бути звичайний, не такий, що сам розпаковується!**

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ:

текст: виконаний у текстовому процесорі Word (версії 7.0 – 2003) із розширенням *.doc гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;

науковий апарат (посилання, зауваження тощо): – посилання і зауваження: винятково післятекстові (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 12, інтервал 1; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами **(напр.: [2, с. 5], [арк. 15]** тощо) (форму посилання оформляти згідно вимог – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

Післятекстові посилання подаються звичайним (не автоматичним) списком, за абеткою під заголовком. ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА, при цьому прізвище автора публікації подається лише з ініціалом його імені *(наприклад Пилипчук Я.)*, а у повторі ім'я автора зазначається повністю *(наприклад / Ярослав Пилипчук*

Гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 14, інтервал 1; індекси зауважень (приміток) позначати символами *1, *2, *3 тощо, де індекс* виставляється автоматичним нумератором, цифра після нього – вручну з клавіатури;

графіка (ілюстрації, графіки, діаграми, схеми тощо):

– у режимі «градації сірого» («чорно-біла»), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 300 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF. Усі ілюстрації мають бути з підписами. Максимальна кількість ілюстрацій (рисунків (малюнків), світлин) разом – 4 позиції! Максимальна кількість іншої графіки (таблиць, схем, діаграм тощо) – 3 позиції разом!

Згідно з вимогами до фахових видань, ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ для публікації Вашого матеріалу є наявність УДК, а також анотацій і ключових слів українською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов'язковий).

Загальний обсяг наукових статей 12–18 сторінок. Статті друкуються в авторській редакції

Наукове видання

КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових статей,
присвячений 580-й річниці
першої письмової згадки про Калуш

Верстка і макетування: Оксана Мельник

Дизайн обкладинки: Артур Єфремов

Відповідальний науковий редактор: Іван Тимів

Літературний редактор: Галина Довжанська

Коректура: Мар'яна Думенко

Адреса редакційної колегії:
77300, м. Калуш, вул. Шевченка, 9
Краєзнавчий музей Калущини.

E-mail: mesysalt@gmail.com

К-90 **Калуські історичні студії. Збірник наукових статей, присвячений 580-й річниці першої письмової згадки про Калуш / відп. ред. і упоряд. І. Тимів. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. – 160 с.**

Формат видання 148×210мм.
Формат паперу і частка аркуша 60×901/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10. Наклад 70 прим. Зам. в013786/17
Віддруковано з оригіналів автора.

Друкарня "Фоліант"
76000, м. Івано-Франківськ
вул. Старозамкова, 2
www.foliant.if.ua e-mail: foliant.drukarnja@gmail.com
тел.-факс: +38(0342) 50-21-65
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ІФ № 24